

प्रकरण दुसरे
श्री गणपती दैवत :
धार्मिक आध्यात्मिक स्वरूप

प्रकरण दुसरे

गणपती दैवत : धार्मिक आध्यात्मिक स्वरूप

प्रस्तावना :

बहुईश्वरता आणि बहुउपास्यदैवत हे हिंदूंचे धार्मिक वैशिष्ट्य आहे. या सर्व उपास्य देवतांमध्ये सुखकर्ता, दुःखहर्ता, विधादाता, शान्तिकर्ता, बुद्धिदाता व विघ्नहर्त्या गणेशाला स्थान आणि मान प्राथमिक आहे. गणपती ही उत्पत्ती, स्थिती आणि लय यांची देवता असून सर्व चराचर सृष्टीला व्यापण्याचे सामर्थ्य या देवतेमध्ये आहे. मानवाला किर्ती, वैभव, ऐश्वर्य, चातुर्य, शहाणपण व बुद्धी प्रदान करणारा, सर्व गणांचा, अक्षरांचा, वर्णांचा, स्वर - व्यंजनांचा, संधि-समासाचा चौदा विद्या व चौसष्ट कलांचा अधिपती श्री गणेशच आहे असे अभ्यंकरांनी त्यांच्या भारतीय उपासना या भक्तीकोशात म्हंटले आहे. त्यामुळे आजही नाटक, तमाशा अथवा गोंधळ असो, त्यांचा प्रारंभ 'गण' म्हंटल्याशिवाय होत नाही. प्रस्तुत प्रकरणामध्ये गणपती नावाची व्युत्पत्ती, गणेश जन्माच्या कथा, गणेशाचे चार अवतार, गणपत्य संप्रदाय, गणपतीचे गणपती प्राचीनत्व, गणपती अथर्वशीर्ष, गणेशाचे ॐ कार स्वरूप या पार्श्वभूमीच्या आधारे गणपती या दैवतेची धार्मिक आणि आध्यात्मिक वैशिष्ट्ये आकलन्याचा प्रयत्न केला आहे.

गणपती नावाची व्युत्पत्ती : गणपती या शब्दाचा सामान्य व व्यावहारिक अर्थ 'संघनायक'^१ असा होतो. परंतु गणेशाचा सर्वांत जुना 'गणपती' या नावाचा उल्लेख 'गाथा सप्तशती'^२ या ग्रंथात मिळतो. यामध्ये गणेशाच्या गुढ शक्तीचा स्पष्ट नसला तरी ओझरता उल्लेख आढळतो.^३ मराठी विश्वकोशानुसार 'गण' म्हणजे समुदाय, जमाव किंवा जनता आणि 'पती' म्हणजे मुखिया, नेता किंवा प्रमुख.^४ भारतीय संस्कृतिकोशानुसार, 'गण' म्हणजे पवित्रक, म्हणून गणपती म्हणजे पवित्रकांचा स्वामी होय.^५ निघंटुकोशानुसार, 'गण' म्हणजे जीवसृष्टीवर विघातक परिणाम करणाऱ्या रज^६ व तम^७ लहरींचा समुह.

त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवणारा तो गणपती. महर्षि पाणिनी (५ वे शतक) च्या माते ' गण ' म्हणजे अष्टवसुंचा समूह. ' वसु ' म्हणजे दिशा. म्हणून गणपती हा दिशांचा स्वामी आहे. त्यामुळे शुभकार्यारंभी किंवा इतर कोणत्याही देवतेचे पूजन करण्यापूर्वी प्रथम गणपतीचे पूजन व स्मरण करावे लागते. कारण त्याच्या परवानगी शिवाय ह्या देवता कोणत्याही दिशेने येऊ शकत नाहीत. सर्व गणांचा प्रमुख म्हणूनही गणपतीचे उल्लेख पहावयास मिळतात.^९

गणेश जन्म व्युत्पत्तीच्या कथा : प्रथम गणेशाची गणना शंकराच्या गणांमध्ये होत होती. हा गणेश पुढील काळात शिवगणांचा प्रमुख झाला. परंतु गणेश भक्तांनी त्याला शिव-पार्वतीचा पुत्र व कार्तिकेयाचा भाऊ ठरविले. त्यामुळे गणेशाच्या गजमुखामुळे तो शिव-पार्वतीचा पुत्र कसा झाला व त्याला गजमस्तक कसे जडले. याबाबत पुराणकारांच्यामध्ये एकवाक्यता दिसून येत नाही. गणेश जन्म व्युत्पत्तीच्या कथा वेगवेगळ्या पुराणांमध्ये वेगवेगळ्या पहावयास मिळतात.^{१०} त्यातील काही प्रमुख पुराणातील कथांचा उल्लेख खालीलप्रमाणे-

शिवपुराणामध्ये ^{११} गणेश जन्माच्या दोन कथांचा उल्लेख आढळून येतो. त्यातील पहिली अशी की, एकदा शंकराने आपल्या तपसामध्यनि एक तेजस्वी बालक निर्माण केले. परंतु एकट्या शंकराने आपल्या सहचर्यावाचून अशा सुंदर बालकाला जन्म द्यावा या गोष्टीचा पार्वतीला अत्यंत राग झाला. त्यामुळे तिने त्या बालकाला शाप देऊन बेडौल बनविले. तोच पुढे गजानन झाला.

शिवपुराणातील दुसरी कथा अशी की, एकदा पार्वती स्नान करीत असताना तिने आपल्या अंगाच्या मळापासून एक बालक बनविले व त्यास द्वाररक्षक म्हणून दारावर उभे केले. थोड्याच कालावधीत शंकर तिथे आले व ते स्नानगृहात प्रवेश करून लागले. तेंव्हा द्वाररक्षक म्हणून उभ्या असलेल्या त्या बालकाने शंकरास स्नानगृहात प्रवेश करण्यास मज्जाव केला. परंतु एक छोटा बालक आपणास अडवितो, या गोष्टीचा शंकरास राग आला. त्यावेळेस दोघांमध्ये युद्ध घडून आले व क्रोधाचे अनावरण झाल्याने शंकराने आपल्या त्रिशूलाने त्या बालकाचे मस्तक धडावेगळे केले. ते दृश्य पाहून पार्वती दुःखाने शोक करू लागली, तेंव्हा

शंकराने इंद्राच्या ऐरावती हत्तीचे मस्त आणून त्या बालकाच्या धडाला लाविले, तोच गजमुख गणपती होय.^{१२}

शिवपुराणातील याच कथा वामनपुराण^{१३} व मत्स्यपुराणा^{१४} मध्ये ही पहावयास मिळतात.

स्कंदपुराणातील^{१५} काही कथांचे संदर्भ याप्रमाणे आहेत. पार्वतीला पुत्र झाला तेव्हा सर्व देव त्याला पाहण्यास आले फक्त एकटा शनि देव त्याला पहावयास आले नाहीत. पार्वतीच्या आग्रहाखातर शनिदेव बालकास पहावयास आले. परंतु त्याची दृष्टी बालकावर पडताच त्या बालकाचे मस्तक गळून पडले, त्यामुळे एकच हाहाकार झाला तेव्हा शंकराने वनातील हत्तीचे मस्तक आणून त्या धडास लाविले. तोच गजानन म्हणून ओळखला जाऊ लागला.^{१६}

याच पुराणातील दुसऱ्या कथेचा उल्लेख असा पहावयास मिळतो की, एकदा शिवपार्वती हिमालयात विहार करीत होते. तेथे एका गज दांपत्यांची क्रीडा पाहून शंकर पार्वतीने गजरूपे घेऊन रतीक्रीडा केली आणि त्या क्रीडेचे फळ म्हणजे त्यांना गजमुख पुत्राची प्राप्ती झाली.^{१७} तिसरी कथा अशी की, सिंदुरासुर नावाचा एक राक्षस उन्मत्त झाला होता, त्यामुळे त्याचा वध करण्याकरीता विष्णुने पार्वतीच्या पोटी अवतार घेण्याचे ठरविले. परंतु पार्वतीच्या गर्भात विष्णु वाढत आहे ही बातमी सिंदुरासुराला कळताच त्याने पार्वतीच्या गर्भातच प्रवेश करून शिशुचे मस्तक कापून नर्मदा नदीत फेकून दिले. मस्तकहीन बालक जन्मास आले, परंतु ते जिवंत होते, हे पाहून शंकराने हत्तीचे मस्तक आणून त्या बालकाच्या धडास लाविले तोच गजानन. त्यानेच पुढे सिंदुरासुराचा वध केला.^{१८} भविष्यपुराणा^{१९} मध्ये त्याच कथेचा संदर्भ पहावयास मिळतो.

या व्यतिरिक्त पद्मपुराणात^{२०} गणेशाला पूजेमध्ये प्राधान्य कसे आले याच्या कथा सांगितल्या असून अग्निपुराणात^{२१} चतुर्थी व्रताचे महात्म्य, गणपूजेचा विधी, पूजेसाठी आवश्यक असणाऱ्या पदार्थांची नावे कथन केली आहेत. गरुडपुराणा^{२२} मध्ये गणेश महात्म्य

स्पष्ट केले असून लिंगपुराणात ^{२३} गणेश प्रभावाचे वर्णन व ब्रह्मपुराणात ^{२४} गणेशाच्या क्रोधाचे वर्णन असून ते गणेश सामर्थ्य प्रकट करणारे आहे. त्याचबरोबर 'श्री गणेश पुराण' ^{२५}, 'श्री मुद्गलपुराण' ^{२६} व 'श्री गणेश भागवत' ^{२७} ही पुराणे केवळ गणेश महिमाच प्रकट करणारी आहेत.

श्री गणेशाचे चार अवतार : सृष्टीत जेव्हा जेव्हा पापकार्ये निर्विघ्नपणे पार पडून सामान्य जनाला त्यामुळे उपद्रव होऊ लागला त्या त्या वेळेस त्या त्या युगात श्री गणेशाने अवतार घेऊन पापे नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला होता. श्री गणेशाच्या चार अवताराच्या कथा गणेश पुराणात पहावयास मिळतात त्या खालीलप्रमाणे -

महोत्कट : गणेशाचा हा अवतार कृतयुगात ^{२८} कश्यप व आदिती या दांपत्याच्या पोटी झाला. हा अवतार गणेशाने देवान्तक व नरान्तक या दोन राक्षसांच्या वधासाठी घेतलेल्या दशभुजा गणेशाचे वाहन सिंह होते. ^{२९}

गुणेश : सिंधु दैत्याच्या वधासाठी गणेशाने त्रेता युगात ^{३०} उमेच्या पोटी भाद्रपद शुद्ध चतुर्थीस ^{३१} गुणेश या नावाने जन्म घेतला. या अवतारातील षड्भुजा गणेशाचे वाहन मयूर होते. ^{३२}

गणेश : द्वापारयुगात ^{३३} पार्वतीच्या पोटी जन्मलेला या अवतारातील चार भुजांचा गणेश मूषक वाहनाचा होता. जन्मतःच तो कुरूप निपजल्याने पार्वतीने त्यास रानात टाकून दिले. पराशर ऋषींनी त्याचे पालनपोषण केले. या अवतारात गणेशाने सिंदुरासुर राक्षसाचा वध केला. ^{३४}

धुम्रकेतू : कलियुगात ^{३५} धुम्रकेतू किंवा धुम्रवर्ण या नावाचा गणेशाचा चौथा अवतार होणार असून तो दुर्जनांचा नाश करणार असे भविष्य पुराणात वर्णन पहावयास मिळते. या अवतारात गणेशाचे वाहन अश्व असून तो दोन भुजांचा असेल. गणेशाने प्रत्येक युगात वेगवेगळे अवतार घेऊन सन्मार्गाचा अवलंब करून जीवन व्यतित करणाऱ्या आपल्या भक्तजनांचा सांभाळ केलेला असून दुर्जनांचा नाश घडवून आणलेला दिसतो. ^{३६}

श्री गणेशाच्या प्रमुख बारा नावांचा अन्वयार्थ : गणपती स्तोत्रपठणात गणेशाच्या बारा नावांचा उल्लेख आहे. गणेशाला ही नावे प्राप्त होण्यापाठीमागे जो इतिहास दडलेला आहे. यासंबंधीत कथा पुराणांमध्ये दिलेल्या आहेत. या ठिकाणी गणपतीच्या या बारा नावाचा अन्वयार्थ काय होता हे मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

वक्रतुंड : महाराष्ट्र शब्दकोशानुसार वक्रतुंड म्हणजे वाकड्या तोंडाचा असा अर्थ आहे. परंतु गणेशाच्या वक्रतुंडाविषयीचा अर्थ पाहत असताना ' वक्र ' म्हणजे वाईट मार्गाचा अवलंब करणाऱ्यांना शिक्षा करून जो सरळ मार्गावर आणतो तो वक्रतुंड. विघ्नांना किंवा विघ्नकर्त्या शत्रूंचा नाश करणारा तो वक्रतुंड होय. ^{३७}

एकदंत : गणेशाचा एक सुळा तुटलेला असून एक अखंड आहे. त्यामुळे गणेशाला एकदंत म्हणजे एका दाताचा म्हणून संबोधले जाते. एक हा ब्रह्माचा निर्देशक असून दंतीन हा शब्द दर्शयति (दाखविणे) या धातूपासून बनला आहे. त्यामुळे ब्रह्माची अनुभूति येण्यासाठी योग्य दिशा दाखवितो तो एकदंत होय. ^{३८}

कृष्णपिंगाक्ष : हा शब्द कृष्ण + पिंग + अक्ष असा बनला आहे. कृष्ण म्हणजे काळा, पिंग म्हणजे धुरकट आणि अक्ष म्हणजे डोळा. काळा रंग हा पृथ्वीच्या संदर्भात तर धुरकट रंग हा मेघांच्या संदर्भात येतो. पृथ्वी व मेघ हे ज्याचे डोळे आहेत व या दोहोंच्यामधील सर्वकाही पाहणारा तो कृष्णपिंगाक्ष होय. ^{३९}

गजवक्र : या शब्दाची फोड गज + वक्र अशी होत असून मुद्गलपुराणात ' गज ' या शब्दाचा अर्थ दिला आहे तो असा, ' ग ' म्हणजे जिथे सृष्टीचा नाश किंवा लय होतो ते तत्व, आणि ' ज ' म्हणजे जिथे सृष्टीची निर्मिती होते ते तत्व. ' वक्र ' म्हणजे विराट तोंडाचा. म्हणून गजवक्र म्हणजे ज्याच्यामध्ये सृष्टीची निर्मिती व नाश करण्याचे सामर्थ्य आहे असा. ^{४०}

लंबोदर : हा शब्द लंब + उदर असा बनला आहे. लंब म्हणजे मोठे व उदर म्हणजे पोट. त्यामुळे लंबोदर म्हणजे मनुष्यप्राणीमात्रांचे अनंत अपराध आपल्या पोटात सामावून घेणारा तो लंबोदर होय. ^{४१}

विकट : वि + कृत + अकत अशी या शब्दाची फोड होत असून वि म्हणजे विशेष करून, कृत म्हणजे केलेले व अकत म्हणजे मोक्ष. म्हणून जो विशिष्ट पध्दतीने लहरी उत्पन्न करून मोक्ष प्रदान करतो असा विकट होय. ^{४२}

विघ्नेश : विघ्न + ईश अशी या शब्दाची फोड असून ईश हा शब्द ई + श असा बनला आहे. ई - ईशते म्हणजे पहाणे व श - शमयते म्हणजे शांत करणे. म्हणून सर्व संकटांचा नाश करून परिस्थिती पूर्व स्वरूपात आणणारा तो विघ्नेश होय. ^{४३}

धुम्रवर्ण : धुम्र + वर्ण. धुम्र म्हणजे धूर आणि वर्ण म्हणजे रंग. धूर ही घनीकरणाची तसेच सगुण ^{४४} व निर्गुण ^{४५} यांच्यामधील अवस्था आहे. धूर जिथे आहे तिथे अग्नी हा असणारच. त्यामुळे धुम्रवर्णीय गणपतीच्या ठिकाणी अग्नीचा वास असून त्यास अग्नितत्वाचा मानला जातो. ^{४६}

भालचंद्र : भाल म्हणजे भुवयांच्या वरचे मस्तक. ब्रह्मा, शिव, विष्णु आणि देवी हे निर्गुण आहेत. परंतु त्यांच्या लहरी गुणमय आहेत. त्यातल्या तीन म्हणजे ममता, क्षमाशीलता व वात्सल्य या लहरी जिथून निघतात त्याला चंद्र म्हणतात. अशा चंद्राला ज्याने भाळी धारण केला आहे तो भालचंद्र होय. ^{४७}

विनायक : वि + नायक या शब्दाचा अर्थ विशेष करून नायकाची किंवा नेत्याची सर्व वैशिष्ट्ये असलेला. लोकांमध्ये विघ्ने उत्पन्न करण्यासाठी विधात्याने विनायकाला उत्पन्न केले अशी कथा पुराणात दिसून येते. हे विनायकगण विघ्नकारी, उपद्रवकारी व क्रूर असे होते. त्यांच्या उपद्रवाने माणसे वेड्यासारखी वागतात. त्यामुळे या विनायकगणांची बाधा नष्ट होण्यासाठी धर्मशास्त्रात अनेक शांतीविधी सांगितले आहेत. विघ्नकर्त्या विनायकाचे विघ्नहर्त्या गणेशात रुपांतर होण्याची प्रक्रिया गुप्तकालात (६ वे शतक) घडून आली. या कालात सर्व पुराणग्रंथांना नवा उजाळा मिळाल्याने गणपतीचे नवे स्वरूप पुढे आले. ^{४८}

गणपती - गण + पती अशी या शब्दाची फोड असून गण म्हणजे समुदाय अथवा जमात आणि पती म्हणजे पालन करणारा. गणपती म्हणजे या सर्वांचे पालन करणारा. ^{४९}

गजानन : गज म्हणजे हत्ती. परंतु गज या संज्ञेचे दुसरे दोन सुंदर अर्थ पहावयास मिळतात. ' ग ' याचा संस्कृत भाषेप्रमाणे ओंकार असा अर्थ होतो. ' ओंकार ' म्हणजे सृष्टीचा आदिकंद, ईश्वराचं नादमय स्वरूप, चैतन्यशक्तीचा गाभा व स्वयंभू^{५०} वाटावे असे विश्वदर्शन. ' गज ' म्हणजे अष्टदिशा व ' आनन ' म्हणजे चेहरा. म्हणून गजानन म्हणजे जो अष्टदिशांना पाहू शकतो तो. ^{५१} या व्यतिरिक्त गणेशाला इतर अनेक नावांनी ओळखले जाते.

गणेश आराधनेची ऐतिहासिकता : श्री गणपती या देवतेची उपासना प्राचीन काळापासून (इ. स. पूर्व ५ वे शतक ते इ. स. ११ वे शतक) सुरु होती. या संदर्भात बरेच उल्लेख मिळत असले तरी काही विद्वानांनी व इतिहासकारांनी त्यांना मिळालेल्या पुराव्यांच्या आधारे गणपतीचे प्राचीनत्व सिध्द करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. परंतु अद्यापि गणपतीच्या प्राचीनतेविषयी एकच ठोस पुरावा ग्राह्य धरला जात नसून विद्वानांच्या विचारांमध्ये याविषयी एकमत झालेले दिसून येत नाही.

वि. का. राजवाडे ^{५२} (१८६३ - १९२६) यांनी गणपती ही देवता अत्यंत प्राचीन म्हणजेच अडीच हजार वर्षांचे तिचे अस्तित्व सिध्द केले आहे. यासाठी त्यांनी नारायण उपनिषदातील ' गणेशगायत्री ' या मंत्राचा आधार घेतला आहे. परंतु नारायण उपनिषदाचा काळ निश्चित करणस सबळ अशा पुराव्याची उपलब्धता दिसून येत नाही. ^{५३} प्रो. फौचर यांच्या मते, गणेश ही अनार्याची ग्रामदेवता होती. काही अनार्य हे हत्तीची पूजा करीत असत, या पूजेतूनच गणेशोपासनेचा विकास झाला असावा. ^{५४} डॉ. रा. गो. भांडारकर ^{५५} (१८३७-१९२५) यांनी मानवगृह्य सूत्राच्या आधारे असे अनुमान केले आहे की, श्री गणेश ही देवता व तिची उपासना सहाव्या शतकाच्या पलीकडे आढळत नाही. कारण या काळातील एकाही कोरीव लेण्यात ^{५६} गणेशाचा किंवा त्याला दिलेल्या दानाचा उल्लेख दिसून येत नाही. त्यामुळे दीड हजार वर्षांपाठीमागे गणेशाचा उल्लेख आढळून येत नाही. ^{५७} डॉ. वा. वि. मिराशी ^{५८} (१८९३-१९८५) यांनी वराहमिहिरच्या ^{५९} (४९०-५८७) ' बृहत्संहितेचा ' व ' अमरसिंहाच्या' ^{६०} (४००-४५०) 'अमरकोशाचा' आधार घेऊन सिध्द केले आहे की, पाचव्या ते आठव्या शतकाच्या ^{६१} दरम्यान गणेशाची उपासना प्रचलित झाली असावी.

या व्यतिरिक्त मध्य प्रदेशातील विदिशा जिल्ह्यातील उदयगिरी (प्राचीन नीचैगिरी) येथे सुमारे वीस मानवनिर्मित गुहा आहेत. त्या इ. स. ५ व्या शतकातील असाव्यात असे संशोधकाचे मत आहे. या टेकडीतील सहा क्रमांकाच्या गुहेत गणपतीची पहिली मूर्ती कोरलेली आढळून येते. परंतु याच गुहेत द्वितीय चंद्रगुप्त विक्रमादित्याच्या ^{६२} (३८०-४१३) काळातील इ. स. ४०१ चा कोरीव लेख आहे. मात्र या लेण्यात गजाननाचा उल्लेख नाही. याचा अर्थ गुप्तकालाच्या पूर्वार्धात शैव संप्रदायामध्ये ^{६३} गणपतीचा अंतर्भाव झाला नसावा. गणपतीच्या प्राचीनतेविषयी आणखी एक महत्वाचा उल्लेख आढळून येतो तो म्हणजे राजस्थानमधील जोधपूरच्या घटियाला येथील शिलास्तंभावर इ. स. ८६२ च्या काळातील गणेशस्तुती लेख कोरलेला असून स्तंभाच्या शिखरावर गणपतीच्या चार मूर्ती पाठीला पाठ लावून चार दिशांना तोंड करून बसलेल्या आहेत. ^{६४}

सन १९२० मध्ये शिलालेख तज्ज्ञ राखालदास बॅनर्जी ^{६५} (१८८२-१९३०) हे नागोद संस्थानातील उन्चरा नगराच्या पश्चिमेस असणारे गुप्तकालीन प्राचीन देवालय भूमरा येथे उत्खनन करित असता, त्यांना गणपतीच्या मूर्तीचा शोध लागला. या मूर्तीला छोटसं अधोवस्त्र असून ती जाडजूड आसनावर बसलेली आहे. या मूर्तीत उंदीर हे गजाननाचे वाहन दिसून येत नाही. म्हणजे त्या काळात गणेशाचे वाहन उंदीर आहे. ही धारणा प्रचलित झाली नसावी. संशोधकांनी या मूर्तीचा काळ इ. स. ५०० ते ६०० असावा असे सिध्द केले आहे. ^{६६}

प्रतिमांमध्ये गणपतीचे प्राचिनत्व थोडे उशीरा सिध्द झाले असले तरी प्रत्यक्ष वाडमयात मात्र गणपतीची उपासना प्राचीन कालापासून सुरु असल्याचे पुरावे सापडतात. जगातील सर्वात प्राचीन सुसंबध्द वैदिक वाडमयातील ऋग्वेद ^{६७} या ग्रंथाच्या दुसऱ्या मंडला ^{६८} मध्ये गणपतीला आवाहन करणारी ऋचा ^{६९} आली आहे ती अशी -

गणानाम् त्वा गणपती हवामहे, कविं कविनामुपश्रवस्तम्,

जेष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ. न : शृण्वन्तूतिभिः सोद सादनम् ।

(हे ब्रह्मणस्पते, तू गणांचा अधिपती आहेस. कवींचा कवी आहेस, तुझ्याजवळ विपुल अन्न आहे. तू जेष्ठ आहेस. यज्ञस्थळी येऊन आसनस्थ हो, असं आम्ही तुला आवाहन करतो.)

या ऋचेमध्ये ब्राह्मणस्पतीला गणांचा अधिपती म्हणजेच गणपती असे संबोधले आहे. या ऋचेचा आधार घेऊन विद्वानांनी गणपती हा वेदकाळीही (इ.स.पूर्व ५०० वर्षापूर्वीचा काळ) पूजनीय होता हे सिध्द करण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु या ऋचेमध्ये ब्राह्मणस्पती या देवतेचा उल्लेख झालेला आहे. ब्राह्मणस्पती हे बृहस्पतीचे ७० एक नाव असून तो गणसंस्थेचा पुरस्कर्ता व प्रख्यात लोकायत दर्शनाचा कर्ता होय. लोकायत म्हणजे प्रामुख्याने लोकांच्या हिताचा विचार करणारा समुह. असे समुह आपले निर्णय परस्पर सामंजस्याने घेत व एकोप्याने राहत. अशा समुहानाच गण ही संज्ञा होती व या गणानाच व्रात, संघ, पुंग इत्यादी संज्ञा होत्या. ७१

वैदिकांचं यज्ञायागादि कर्मकांड नाकारून व्रत करणारे व्रात्य व त्यांचा समुदाय म्हणजे व्रात. या व्रात्यांना व्रात्यस्तोम या विधीने आर्य संघात प्रवेश दिला जाई. अशा रितीने आर्यसंघात प्रवेश घेणारा गृत्स्मद ७२ हा पहिला अनार्य विद्वान व ऋग्वेदाच्या दुसऱ्या मंडलाचा कर्ता होय. हा गणसंस्थेचा पुरस्कर्ता असल्यामुळे त्याने या जमातीच्या प्रमुखाला म्हणजेच गणाच्या अधिपतीला अभिवादन करण्याच्या उद्देशाने 'गणपती' हा शब्द वापरला असा या ऋचेच्या पाठीमागचा इतिहास पहावयास मिळतो. ७३

वेदांच्या संहिता ७४ व ब्राह्मण ग्रंथामध्ये गणपतीचा स्वतंत्र देवता म्हणून उल्लेख आढळून येत नाही. वायुपुराणात ७५ शिवाला 'लंबोदर', 'गर्जेन्द्रकर्ण' अशा-विशेषणांनी संबोधले आहे. गणपतीचा 'शिवपुत्र' म्हणून पुढे जो उल्लेख येतो. त्याचे मूळ याच ठिकाणी सापडते. मराठी विश्वकोश खंड चार मध्ये हा संदर्भ देऊन म्हटलं आहे. 'रुद्र, शिव हा देव आर्य व आर्येतर अशा वेदकालीन भिन्न संस्कृतीच्या देवघेवीत निर्माण झाला. आर्येतरांच्या विविध प्रकारच्या मूर्तीपूजा व देवता यांचा समावेश होऊन आर्य व आर्येतरांची संस्कृती एकात्म बनू लागण्याच्या काळात, इसवी सनाच्या प्रारंभीच्या शतकामध्ये, गणपती हा देव आर्येतरांच्या इतर देवतांबरोबरच आर्यांनी स्विकारला असावा. गजाचे मुख असलेल्या या देवाच्या अगदी प्राचीन अशा मूर्ती गुप्तकालीन (६ वे शतक) आहेत. म्हणजेच इ. स. पूर्व काळात गजानन हा देव आर्य परंपरेत समाविष्ट झाला नव्हता हे याचे सूचक आहे. ७६

गणेशाचे प्राचीनत्व सिध्द करण्यासाठी जसे ' वेद ' ^{७७}, ' उपनिषदे ' ^{७८} व ' पुराणे ' ^{७९} यांचा उपयोग होतो. तसाच स्मृतीग्रंथा ^{८०} चाही होतो. हिंदू संस्कृतीत निर्माण झालेल्या स्मृतींमध्ये ' बृहत् पराशर स्मृती ' या नावाची पराशरांनी लिहिलेली एक स्मृती आहे. त्या स्मृतीमध्ये पराशर ऋषींनी गणेशाचे स्वरूप उलगडलेले आहे. त्याचबरोबर ' याज्ञवल्क्यस्मृती' ^{८१} ने गणेशाची व विनायकाची अनंत रूपे उलगडून दाखविली आहेत. रामायण ^{८२} (इ.स.पूर्व ५००) व ' महाभारता ^{८३} सारख्या श्रेष्ठ ' महाकाव्या ' ^{८४} मध्ये गणेशाचे उल्लेख पहावयास मिळतात. रामायणामध्ये वाल्मिकी ऋषी ^{८५} नी ऊँकाराचे स्तवन गायले आहे व गणेश या नावाने गजाननाचा उल्लेख केलेला पहावयास मिळतो. महाभारताचा (इ.स. पूर्व ४००) लेखक गणेश होता. महर्षी व्यासां ^{८६} नी महाभारताची रचना केली व विद्यादात्या गणेशाने ते उतरवून घेतले. असे संदर्भ पहावयास मिळतात. ^{८७}

गणपती अथर्वशीर्ष : गुप्त कालामध्ये (६ वे शतक) निर्माण झालेल्या गणपती अथर्वशीर्ष या उपनिषदात गणपतीचे ' थर्व ' म्हणजे मनाची चंचलता. प्रत्येक मनुष्याचे मन हे अत्यंत चंचल असते. अशा चंचल मनाने ईश्वराची उपासना घडू शकत नाही. ^{८८} त्यामुळे ' अथर्व ' म्हणजे मनाची चंचलता दूर करून मन, बुद्धी व चित्तामधील अहंकार व विषमता याचा समूळ नाश करून तेथे समता व शांती प्रस्थापित करणे हाच या अथर्वशीर्ष उपासना तंत्राचा मतितार्थ आहे. ^{८९}

गाणपत्य संप्रदाय : गुप्तकालात (६ वे शतक) भक्तिमार्गी पंथाचा संपूर्ण भारतभर प्रसार झाला. त्यातूनच पुढे शिव, विष्णु, सौर, शाक्त व गणपती या देवतांना उपासनेत महत्व प्राप्त झाले. प्रत्येक देवतेला आपले प्रमुख उपास्य ^{९०} दैवत मानणाऱ्या संप्रदाया ^{९१} ची निर्मिती झाली. गणपती हे उपास्य दैवत मानणाऱ्या हिंदू संप्रदायाच्या अनुयायांना ' गाणपत्य ' म्हंटले जाऊ लागले. गाणपत्य संप्रदायात गुप्त व प्रकट अशा दोन्ही प्रकारे उपासना ^{९२} होत असे. या संप्रदायात गणपती हा शिवाचा प्रतिस्पर्धी व इतर सर्व देवांहून श्रेष्ठ मानला जातो. संकटसमयी इतर देवही त्याचे साहाय्य घेऊ लागल्याच्या कथा या सांप्रदायिक ग्रंथात मिळतात.

गाणपत्य संप्रदायात सहा भेद आहेत. ^{९३}

१. शिवगणपत्य

२. विष्णुगणपत्य

३. सौरगणपत्य

४. शाक्तगणपत्य

५. अज्ञानगणपत्य

६. अज्ञानगणपत्य

महागणपतीपंथ : या ' पंथा ' ^{९४} च्या उपासनेचा गणपती दशभुज व रक्तवर्णी आहे. गणपती हाच जगत्कर्मा ^{९५} असून त्यानेच ब्रह्मादिदेव व एकंदर विश्व निर्माण केले असल्याचे या पंथाचे लोक मानतात. ^{९६}

हरिद्रा गणपतीपंथ : या पंथाचे लोक ब्रह्मणस्पती हाच गणपती मानून तो सर्वात श्रेष्ठ आहे असे समजतात. हा गणपती षड्भुज असून पिंगट वर्णाचा आहे. ^{९७}

उच्छिष्टागणपतीपंथ : या संप्रदायाच्या भेदाचे वैशिष्ट्य म्हणजे या पंथामध्ये वाममार्गी उपासना पध्दती अवलंबिली जाते. या पंथातील उपास्य गणपतीचे नाव ' हेरंब ' ^{९८} असून या संप्रदायास जातीभेद व विवाहाची बंधने मान्य नाहीत. हे उपासक स्त्री- पुरुषातील मुक्त व स्वैरसंबंध हाच उपासनेचा सर्वोत्तम प्रकार मानतात. एच. टी. कोलबुकच्या मते, ह्या संप्रदायाचे उपासक कपाळावर शेंदराचा लाल टिळा लावतात व तोंडात पानाचा तोबरा भरून उष्ट्या तोंडाने आपल्या उपास्य देवतेची प्रार्थना करतात. हा गणपती चतुर्भुज असून लाल वर्णाचा आहे. ^{९९}

नवनीतगणपतीपंथ : या पंथाच्या उपासनेचा गणपती चतुर्भुज किंवा अष्टभुजांचा असून शुभ्रवर्णाचा आहे.

स्वर्णगणपतीपंथ : हा उपास्य गणपती षड्भुज सुवर्णाच्या वर्णाचा आहे.

संतानगणपतीपंथ : या पंथाचे लोक गणपती हाच आदिकारक मानून प्रत्येक शुभकार्याच्या आरंभी प्रथमतः त्याची पूजा करतात. ^{१००}

गाणपत्य संप्रदायातील सहाही भेदांत उपास्य देवतेचे रूप, नाम, उपासनेचे शब्द, मंत्र तसेच अनुयायांना द्यावयाचा उपदेश याबाबत भिन्नता आढळते. तथापि गणपती हाच सर्व देवांचे आणि सृष्टीचे आदिकारण आहे. तसेच तो अनादि- अनंत असून त्याच्या मायेनेच ब्रह्मादी सर्व देव व हे विश्व निर्माण झाले आहे. याबाबत मात्र या सर्व पंथांचे एकमत दिसून येते. ^{१०१}

गणपतीच्या बहुमूर्तीत्व : गणपतीच्या मूर्तीचे रूप आणि आकार असंख्य असून आकारातील विविधता पहावयास गेल्यास गणपतीच्या मूर्तीइतकी अन्य दुसऱ्या कोणत्याही

देवतेच्या मूर्तीत एवढी विविधता दिसून येत नाही. या मुर्त्यांचे आकार हे अगदी अंगुष्ठमात्रे ^{१०२} पासून वीस-बावीस फूट उंचीपर्यंत, शाडूच्या मातीपासून सुवर्णापर्यंत आणि रंगांची विविधता ही शुभ्र पांढऱ्या रंगापासून गडद काळ्या रंगापर्यंत दिसून येते. कधी हा देव उंदरावर बसलेला तर कधी सिंहावर आरुढ झालेला दिसतो. कधी तो उभा तर कधी बसलेला दिसतो. कधी तो सप्तमातृकांसह ^{१०३} तर कधी तो सिध्दी व बुध्दी ^{१०४} च्या सानिध्यात दिसून येतो. कुठे हे दैवत मंदिरातील मुख्य देव म्हणून दिसते तर कुठे मंदिराच्या शिखरावर व मखरावर विराजमान झालेले दिसते. कुठे इतर देवांच्या समोर तर कोठे मंदिराच्या व घरांच्या प्रवेशद्वारावर गणेशपट्टीच्या रूपान, तर कोठे द्वारपाल म्हणूनही मंदिराच्या बाहेर तिष्ठत असलेले दिसते. या व्यतिरिक्त गणेश मूर्तीत मुखे, हात, आयुधे व वाहन या बाबतीतही अनेक प्रकार दिसून येतात. ^{१०५} प्रचलित परंपरेनुसार आज जी गणेशमूर्ती आपणांस पहावयास मिळते त्या गणेश मूर्तीच्या आकाराचा येथे थोडक्यात परामर्श घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

शूर्पकर्ण : शूर्प म्हणजे सूप व कर्ण म्हणजे कान. त्यामुळे ज्याचे कान सुपासारखे आहेत असा. ^{१०६} सुपाचे कार्य मिश्रित धान्य पाखडून त्यातील अयोग्य भाग काढून योग्य चांगले धान्य देणे हे आहे, आणि मनुष्यहितास उपयोगी असणाऱ्या चांगल्या गोष्टींचे श्रवण करणे हे कानाचे कार्य आहे. त्यातून मग योग्य-अयोग्य, कर्तव्यकर्तव्याचा, पापपुण्याचा सारासार विचार करून, अयोग्य पापकर्माचा त्याग करून योग्य मार्गाचा अवलंब करण्याचे काम मनुष्यप्राणीमात्राचे आहे. त्यासाठी शूर्पकर्ण गणेशाचा आश्रय घेऊन निष्काम बुध्दीने, दृढ श्रध्देने आणि अनन्य भक्तीने त्याची उपासना केल्याने अंतःकरणातील रागद्वेषात्मक मल नाहीसा होऊन चित्तशुध्दी होण्यास मदत होते. ^{१०७}

मूषकध्वजम् : मूषक हा शब्द ' मूष ' म्हणजे ' चोरणे ' या धातूपासून बनलेला आहे. ज्याच्या ध्वजाचे चिन्ह ' मूषक ' आहे किंवा ज्याचे वाहन मूषक आहे. तो ' मूषकध्वज ' या नावाने प्रसिध्द असतो. मूषक या शब्दाचा अर्थ ' चौर्यकर्म करणारा उंदीर ' असाही होतो. मनुष्य प्राण्याने अनेक प्रकारचे परिश्रम करून धनधान्यादि संपत्ती संग्रह केलेली असते.

त्यावेळी हा मूषक नकळत बाहेरची टरफले तशीच ठेऊन सर्व धान्य बेमालूमपणे चोरतो. त्याप्रमाणे श्री गणेश हा मनुष्य जीवाच्या अंतःकरणात चोराप्रमाणे प्रवेश करुन त्याच्या चित्तामधील अज्ञानजन्य रागद्वेषकामक्रोधादि कर्मांचा नाश करुन जीवाला पारमार्थिक स्वरुपाचे अभेदज्ञान प्राप्त करुन देतो. त्यामुळे गणेशाचे वाहन ' मूषक ' आहे. यातून हेच प्रतित होते की, वाईट प्रवृत्तींचे दमन करण्यासाठी श्री गणेश सदैव सज्ज आहेत.^{१०८}

गजमुख : गजमुख म्हणजे जो सृष्टीची निर्मिती करतो व तिचा लयही घडवून आणतो तो. गज याचा अर्थ अष्टदिशा. म्हणजे जो अष्टदिशांना पाहू शकतो त्या दिशांवर आपले प्रभुत्व निर्माण करतो तो श्री गणेश गजमुख आहे.^{१०९}

चतुर्भुज : चतु + भुज अशी या शब्दाची फेड असून चतु म्हणजे चार व भुज म्हणजे हात. गणेश हा चार हाताचा असून त्याच्या एका हातात पाश, दुसऱ्या हातात अंकुश, तिसऱ्या हातात रद व चौथा हात अभय मुद्रेमध्ये आहे. पाश म्हणजे बंधन. सर्व जीवांच्या मागे जन्मापासून मृत्युपर्यंत प्रत्यक्ष दृश्य नसणारे पाश लागलेले असतात. या मोहरूपी पाशामुळे विवेकबुध्दी नष्ट, भ्रष्ट होऊन मनुष्य अविवेकी बनतो. त्यावेळेस श्री गणेश भक्तांच्या या मोहरूपी पाशांचा नाश करण्यासाठी हातात पाश धारण करतात. मनुष्यप्राणीमात्रातील मोह मानसन्मान, यश, किर्ती, इंद्रियोपभोग, सत्ता, धन व स्त्री या सर्व मोहांचा नाश करण्याचे सामर्थ्य श्री गणेशात आहे. ^{११०}

अंकुश हे एक शस्त्र आहे. हत्तीचा माहूत हातात अंकुश घेऊन मदोन्मत्त हत्तीवर ताबा मिळवितो. त्याचप्रमाणे भक्त जरी सन्मार्गामध्ये, उपासनेच्या मार्गामध्ये वाटचाल करीत असले तरी काही वेळेला अहंकारामुळे मोहाला बळी पडून सन्मार्गापासून दूर जातात. पापकर्म करण्यास प्रवृत्त होतात. अशावेळी भक्तांना दृष्टाचारापासून निवृत्त करुन सन्मार्गावर आणण्यासाठी श्री गणेशाने हातात अंकुश धारण केला आहे.^{१११}

रद म्हणजे दंत. उपासनेच्या मार्गाने जाणाऱ्या आपल्या भक्तांच्या मार्गात विघ्ने निर्माण करणाऱ्या राक्षसी प्रवृत्तींच्या लोकांचा निःपात करण्यासाठी श्री गणेशाने रद धारण

केलेला आहे. जे भक्त श्रद्धेने आणि अनन्य भक्तीने श्री गणेशाची उपासना करतात अशा भक्तांना गणेश नेहमीच आशीर्वाद देतात. अशा अलौकिक नानाविध आकार व प्रकारांनी श्री गणेश ही देवता आविर्भूत झालेली दिसून येते. त्यामुळे त्यांचा एक हात नेहमी अभयमुद्रेत असतो.^{१३२}

गणपतीचे ॐ कार स्वरूप : विश्व निर्माण होताना ' ॐ ' आणि ' अथ ' या दोन शब्दांचा विश्वकर्त्या ब्रह्माजीच्या कंठामधून उद्घोष झाला. म्हणून हे शब्द मंगलसूचक मानले जातात. गणेशाचे रूप हे ओंकार स्वरूप आहे. ' अ ' काराने गणपतीचे चरण पृथ्वी स्वरूप दाखवते. ' उ ' कार हे विशाल असे उदर असून ते अंतरिक्ष दाखवते. तर ' म ' कार हे मस्तकाच्या ठिकाणी असून ते महविशाल अशा विराट आकाशाची अवस्था दाखवते. म्हणून गणपती हा विराटस्वरूप विश्वदर्शनाचे प्रतिक आहे. अ, ऊ, म ह्या ' ॐ ' च्या तीन माया असून ' अ ' उत्पत्ती, ' ऊ ' हे स्थिती आणि ' म ' हे लय दाखवते. तर अर्धमात्रा ही त्या पलिकडील चतुर्थ अवस्था दाखवते. त्यामुळे गणेश हा सृष्टीचा निर्माता व लयकर्ता असल्याने त्यास परब्रह्मस्वरूप मानले जाते.^{१३३}

परदेशातील गणेशोपासना : श्री गणेश हे दैवत विघ्नहर्ता, सुखकर्ता असल्याने आमच्या आध्यात्मिक, सांस्कृतिक तथा समस्त जीवनातच श्री गणेशास महत्वाचे, आदराचे व मानाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. श्री गणेश ही देवता म्हणजे समस्त भारताचे एक आराध्य^{१३४} दैवत असल्याने भारतातील सर्व जाती, धर्म व पंथाचे लोक गणपती पूजन आस्थापूर्वक करतात. कन्याकुमारी ते काश्मिरपर्यंत व जगन्नाथपुरीपासून थेट द्वारकेपर्यंत पसरलेल्या विशाल भारतात श्री गणेश देवतेची अनन्यभावे पूजा केली जाते. या व्यतिरिक्त भारतातून वैदिक संस्कृतीचे लोक भारताशेजारील देशात गेले त्यावेळी त्यांनी आपल्या धर्माबरोबर शिल्पाकृतीची ओळख त्या देशातील लोकांना करून दिली व त्यातूनच पुढे गणेशोपासना वाढून गाणपत्य संप्रदायासारखे संप्रदाय निर्माण झाले. अलिकडे त्या भागात झालेल्या उत्खननात ज्या शिलाप्रतिमा व चित्रे सापडलेली आहेत यावरून हे दिसून येते.^{१३५}

श्री गणेश ही विद्यादाता व कार्यारंभी पूजन केली जाणारी देवता असल्यामुळे परदेशातही विपुल गणेशमूर्त्या आढळून येतात. या मूर्त्यांवर आधारित ग्रंथ अॅलिस गेटी या पाश्चात्य विदुषीने लिहिला असून त्याचे नाव Moriograph on the elephant faced god असे आहे. यात गणेश मूर्त्यांची सचित्र माहिती आढळते. याच ग्रंथाचे मराठीमध्ये भाषांतर डॉ. म. ल. वझे यांनी ' विश्वात्मका देवा तूचि गणेशा ' या शीर्षकाखाली केले आहे. ^{११६} परदेशातील गणेशोपासना पाहत असताना असे दिसून येते की, ज्या देशामध्ये बौध्द पंथाचा प्रसार झाला आहे त्या देशात गणेशमूर्त्या नक्कीच दिसून येतात. इ. स. पूर्व सहाव्या शतकामध्ये बौध्द पंथ प्रचारकांनी वैदिक धर्मसंस्कृती नष्ट करण्यासाठी बौध्द देवतेच्या पायदळी तुडविली जाणारी गणपतीची मूर्ती आपल्या शिल्पांमध्ये दाखविली आहे. परंतु आज अशी परिस्थिती राहिली नसून श्री गणेशाला बौध्दधर्मीय लोकसुद्धा खूप मानताना दिसतात. जैनधर्मीय भगवान जिनेंद्रालाच ' गणेश ' अथवा ' विनायक ' म्हणतात. याचबरोबर परदेशातील गणपतीच्या मूर्त्या व त्यांच्या नावातही विविधता दिसून येते. त्यातील मेक्सिकोमधील ' वरुण देवता ' या नावाने ओळखली जाणारी गणपतीची मूर्ती द्विभूज असून या मूर्तीचे डोके व सोंड मोठी आहे व तिच्या हातात वज्र हे आयुध असलेले दिसून येते. ^{११७}

जावामध्ये असलेला गणपती ' बोरोचा गणेश ' या नावाने ओळखला जातो. जावामधील दिडोंबे येथे सापडलेल्या मूर्तीचे मस्तक खूप मोठे आहे व या मूर्तीतील श्री गणेश हा आपल्या हातातील प्रसाद सोंडेने ग्रहण करीत असून मूर्तीच्या पायाचे तळवे परस्परांना चिकटलेले आहेत. मूर्तीचा हा प्रकार म्हणजे केवळ जावाचे वैशिष्ट्य मानावे लागते. तिबेटच्या पश्चिम भागात गणपतीच्या मूर्त्या अनेक ठिकाणी मिळाल्या आहेत. परंतु त्या मुख्य आराध्य देवता म्हणून नाहीत तर भूत, पिशाच व दैत्यापासून रक्षण करणारी संरक्षक देवता मानून मठ व देवालयाच्या मुख्य प्रवेशद्वारावर ठेवल्या जात होत्या. इ.स. दहाव्या शतकामध्ये नेपाळमध्ये गणेश देवता लोकप्रिय झालेली असून या गणपतीला नेपाळमध्ये ' सूर्यगणपती ' या नावाने ओळखले जाते. ' विनायक ' व 'कांगितेन ' ही दोन रूपे चीन व जपानमध्ये प्रसिध्द आहेत.

यातील विनायक हे मांडी घातलेल्या द्विभूज गणेशाचे रूप असून ' कांगितेन ' दोन गजमुखी देवता एकमेकांना कडकडून भेटत असल्याचे रूप आहे. इ.स. ७७४ मध्ये चिनीभिक्षू चुंगन्शी याने लिहिलेल्या पुस्तकात कांगितेनचे वर्णन, पूजाविधी व प्रार्थनेविषयी माहिती मिळते. ^{११८}

बाली बेटात आठव्या शतकाच्या पूर्वी पंचायतनाची ^{११९} उपासना होत होती. बालीच्या गणेशाचे वैशिष्ट्य म्हणजे हा सूर्यरूपात ओळखला जातो. येथील मूर्तीच्या सोंडेचे तोंड डाव्या खांद्यावरच्या सर्पाच्या तोंडासारखे आहे. बाली बेटावरील एक प्रथा अशी होती की, मृत राजा-राणीचे पुतळे बनवून त्यांच्या उजव्या बाजूस गणेशमूर्ती ठेवली जात असे. विघ्नहर्ता गणेश राजा-राणीची सर्व विघ्ने निवारण करून त्यांना मोक्ष प्राप्त करून देईल अशी त्या काळातील लोकांची श्रद्धा होती. ब्रह्मदेश, इंडोचायना व सयाम या ठिकाणी असंख्य लहान लहान गणेशमूर्त्या हिंदू पध्दतीच्या असल्याचे दिसून येते. ब्रह्मदेशात गणेशाला ' महापियेन ' असे म्हंटले जाते. भारतातील हिंदू लोकांनी स्वतःच्या उपासनेकरीता गणेश ही देवता ब्रह्मदेशात नेली. यामध्ये व्यापारी व धर्मप्रसार करणारे लोक असावेत. या व्यापारी वर्गामध्ये गणेश हा विघ्नहर्ता म्हणून प्रसिध्द होता. इंडोचायनातील आठव्या शतकातील मनुष्य आणि गजमुखाचा संगम झाल्यासारखे मस्तक असलेली विनायकाची मूर्ती एका मंदिरात होती. या मूर्तीच्या गळ्यात रत्नहार व सर्पाचे जानवेही होते. ^{१२०} यावरून गणेशोपासना परदेशातही महत्त्व पावलेली दिसून येते.

महाराष्ट्रातील गणेशोपासना : भारतातील इतर राज्यांपेक्षा महाराष्ट्रात गणेशोपासनेचे माहात्म्य सर्वात जास्त आहे असे आढळून येते. कारण कोकणातील लोकांचे उपास्य दैवत श्री गणपती असून कोकणातील भट, पटवर्धन ही घराणी देशावर येऊन महाराष्ट्राच्या नेतृत्वस्थानी आल्यामुळे साहजिकच गणपती उपासनेचे महत्त्व महाराष्ट्रात अधिक वाढलेले दिसते. ^{१२१}

भारतीय परंपरेत संकल्प सिध्दीत व कार्यात कोणत्याही प्रकारचे विघ्न येऊ नये म्हणून प्रथम श्री गणेशाची प्रार्थना पूजा करण्याची प्रघात पडला. ईश्वराशी तल्लीन झालेल्या मराठी संतांनी आपल्या ग्रंथरचना करताना प्रथम श्री गणेशाचे आशीर्वाद घेतलेले दिसतात.

यामध्ये संत ज्ञानेश्वरांनी^{१२२} (१२७५-९६) ज्ञानेश्वरी ग्रंथात श्री गजाननाला आद्या संबोधून वेद कालापर्यंत नेऊन ठेवले आहे. संत नामदेव^{१२३} (१२७०-१३५०) श्री विठ्ठलाचे परम भक्त पण त्यांनीही आपल्या नामदेव गाथेत चौतिसावे सहा कडव्यांचे पद गणेशाच्या वर्णनासाठी लिहिले आहे. संत एकनाथांनी^{१२४} (१५३२-१५९९) भागवत ग्रंथाच्या आरंभी सोळा पदांमधून श्री गणेशाला अभिवादन केले आहे. संत तुकारामांनी^{१२५} (१६०८-५०) अनेक अभंगामधून गणेशवंदना केली आहे.^{१२६} समर्थ रामदासांनी^{१२७} (१६०८-८१) त्यांच्या दासबोध ग्रंथात गणेश वंदन केलेल्या गणपतीचे स्वरूप उत्कट, भव्य आणि समर्थ व्यक्तिमत्वाला अनुसरून आले आहे. रामदासांच्या अंतःकरणात गणेशाचे माहात्म्य किती थोर होते, याचा प्रत्यय त्यांच्या दासबोध ग्रंथातून घडतोच. अष्टविनायकांपैकी एक प्रमुख स्थान असलेल्या मोरगांवच्या मयुरेश्वराचे दर्शन घेताना त्यांच्या अंतःकरणातील उत्कट गणेश भक्तीचा अविष्कार त्यांना त्या ठिकाणी स्फुरलेल्या आरतीत झालेला दिसून येतो. सुखकर्ता, दुःखहर्ता, वार्ता विघ्नाची । नुरवी, पुरवी प्रेम कृपा जयाची ॥ ही समर्थकृत गणेशाची आरती आज महाराष्ट्रात सर्वत्र म्हंटली जाते.^{१२८} गोसावी नंदन (१६५८-१७२८) हे महाराष्ट्रातील थोर गाणपत्य. त्यांच्यावर ज्ञानेश्वरी आणि दासबोधाच्या शैलीचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. त्यांनी रचलेल्या गणपतीच्या दोन आरत्या लोकप्रिय आहेत.^{१२९}

संतांनी आपल्या ग्रंथात, काव्यात गणेशवंदन, गणेशोपासना केलेली आढळतेच. परंतु शिवाजी महाराज (१६३०-८०) हे सुध्दा श्री गणेशाचे उपासक होते. त्यांच्या मातोश्री जिजाबाई (१५९५-१६७४) यांची गणपतीवर नितांत श्रद्धा असल्याने त्यांनी पुण्यात गणपतीची स्थापना केली. त्यासंबंधीची नोंद शिवापूर देशपांड्याच्या अधिकृत शकावलीत मिळते ती अशी -

“ गणपती जुना भेड्याचे आवर होते. देशमुख, देशपांडे यांचे घराचे दरम्यान असे देवालय हाती आहे. जिजाऊसाहेब शहाजी राजे यांची स्त्री, शिवाजी महाराज यांची आई हिने बांधिले असे.”^{१३०}

शिवकाळापेक्षा पेशवेकाळात (इ.स.१७१३ -१८१८) गणेशोपासना अधिक महत्व पावलेली दिसते. पेशव्यांच्या वाड्यात गणपती पूजेचा प्रघात नानासाहेब पेशव्यांमुळे (१७४०-१७६१) पडला. कारण गणपती हे नानासाहेबांचे मुख्य आराध्य दैवत होते. पुढील काळात थोरले माधवराव पेशव्यांनी (१७६१-७२) गणपतीवरील उत्कट भक्तीने गणपतीची एक सुवर्णमूर्ती कर्नाटकातील कारागिराकडून बनवून आणल्याचा दाखला पेशवे रोजकिर्दीत मिळतो. तो असा -

“छ १२ जमादिलावल सु ॥सबा तिसैन मया व अलफ तुलनानी राजे चंदावरकर यांचेकडून सोन्याची गणपतीची मूर्ती घेऊन माणसे आली त्यास १४० रुपये दिले.”^{१३१}

सवाई माधवराव पेशवे (१७७४-९५) यांचीही गणपतीवर नितांत श्रद्धा असल्याने त्यांच्या कारकिर्दीत गणपती उत्सव फारच चांगले झाल्याचा उल्लेख ‘ सवाई माधवराव पेशव्यांचा दरबार ’ या पुस्तकात आले आहेत.^{१३२} अमृतराव पेशवे (१७६८-१८२४) पूर्ण गाणपत्य होते. त्यांनी राजकीय संन्यास घेऊन १८०५ साली वाराणसीला स्थायिक झाल्यावर पुढे १८०७ मध्ये अग्रेष्वर घाटावर श्री गणेशाचे मंदिर बांधून या मंदिरात अन्नछत्रही सुरु केले होते.^{१३३} या व्यतिरिक्त महाराष्ट्रातील अष्टविनायक जगभर प्रसिध्द असून या स्थानांना तीर्थक्षेत्राप्रमाणेच पर्यटनाच्या दृष्टीनेही महत्व प्राप्त झाले आहे.

मयुरेश्वर / मोरेश्वर : पुणे - सातारा मार्गावर पुण्यापासून ६४ कि.मी. अंतरावर बारामती तालुक्यात मोरगांव हे प्राचीन गाव आहे. पूर्वीपासून या गावी मोरांची वस्ती असल्यामुळे या गावास मोरगांव हे नाव पडले असावे असे म्हंटले जाते. हे गाव कऱ्हा नदीच्या तीरावर वसले असून गाणपत्य सांप्रदायाचे हे आद्यपीठ समजले जाते. मयुरेश्वर गणेशाच्या मंदिरामुळे या गावाला महत्व प्राप्त झाले आहे. या मंदिराच्या आठ कोपऱ्यात एकदंत, महोदर, गजानन, लंबोदर, विकट, नटराज, धुम्रवर्ण व वक्रतुंड अशा आठ नावाच्या गणेशमूर्ती आहेत.^{१३४}

सिध्दीविनायक : अहमदनगर जिल्ह्यातील श्रीगोंदे तालुक्यात हे स्थान असून ‘ सिध्दटेक ’ या गावी टेकडीवर हे मंदिर आहे. अहिल्याबाई होळकर यांनी (१७२५-९५) त्यांच्या काळात

या देवळाच्या आतील गाभारा बांधला होता. येथील विनायकाच्या मूर्तीची सोंड उजवीकडे असल्यामुळे हे दैवत कडक समजले जाते. ^{१३५}

बल्लाळेश्वर : रायगड जिल्ह्यात सुधागड तालुक्यातील पाली गावी हे स्थान असून खोपोली फाट्यापासून सुमारे ४० कि. मी. अंतरावर आहे. प्राचीन काळापासून हे दैवत जागृत मानले जाते. बल्लाळ नावाच्या लहान मुलाच्या भक्तीवर संतुष्ट होऊन गणेशाने आपले स्थान येथे निर्माण केले असून गणेशपुराण व मुद्गल पुराणात या बल्लाळेश्वर विनायकाची माहिती मिळते. पेशवेकाळात या गणेशाला कौल लावून न्याय निवाडे केले जात असत. ^{१३६}

वरद विनायक : रायगड जिल्ह्यातील खानापूर तालुक्यातील महड गावी हे स्थान आहे. या ठिकाणी असणाऱ्या तळ्यात धोंडू पौडकर नावाच्या गणेश भक्ताला इ.स. १६९० मध्ये ही मूर्ती सापडली होती. त्याने या मूर्तीची ज्या दगडी देव्हान्यात स्थापना केली. तो देव्हारा आजही मंदीराजवळ आहे. छत्रपती शाहू महाराज (पहिले) (१७०७-४९) यांनी पहिली सनद या देवस्थानास करून दिली होती. इ.स. १७१४ मध्ये कान्होंजी आंग्रे यांनी (१६६९-१७२९) महड व निगडी ही गावे इनाम दिली तर तिसरी सनद इ.स. १८९४ मध्ये ब्रिटीशकाळात प्राप्त झाली. ^{१३७}

चिंतामणी : पुणे शहरापासून २२ कि. मी. अंतरावर मुठा नदीच्या जवळ थेऊर या गावी हे क्षेत्र असून थेऊर हा गाव या देवस्थानास इनाम आहे. नानासाहेब पेशव्यांची या (१७४०-६१) गणपतीवर अलोट श्रद्धा होती. थोरले माधवराव पेशव्यांची ही (१७६१-७२) या गणपतीवर निस्सिम भक्ती होती. क्षय रोगाशी झगडत त्यांनी या चिंतामणीच्या सहवासात आपला प्राण सोडला. त्यांच्या पत्नी रमाबाई त्यांच्यासमवेत सती गेल्या. त्या ठिकाणीही आजही तुलसीचे वृंदावन पहायला मिळते. थेऊरचे माहात्म्य ऐतिहासिक कालापासून चालत आलेले दिसून येते. ^{१३८}

गिरिजात्मक : पुणे जिल्ह्यातील जुन्नर गावाजवळ लेण्याद्री या डोंगरात हे देवालय आहे. त्यामुळे या ठिकाणास ' गणेश लेणी ' असेही म्हणतात. पुणे - जुन्नर अंतर ९६ कि. मी.

असून तेथून पुढे लेण्याद्री २ कि. मी. अंतरावर आहे. या डोंगरात बौध्द लेणीही पहावयास मिळतात. गणेश पुराणात या ठिकाणचा उल्लेख ' जीर्णापूर ' ' लेपन पर्वत ' अशा नावाने केला आहे. ^{१३९}

विघ्नेश्वर : पुणे जिल्ह्यातील जुन्नर तालुक्यातील ओझर या गावी हे क्षेत्र आहे. पुणे - नाशिक मार्गावर नारायणगांवापासून सुमारे ८ कि. मी. अंतरावर हे स्थान आहे. या गावाजवळून कुकडी नदी वाहते. सुवर्ण कळस व दर्शनी भागी कोरीव काम हे या देवालयाचे आगळे वैशिष्ट्य आहे.

महागणपती : पुणे शहरापासून ५० कि. मी. अंतरावर शिरूर तालुक्यात रांजणगावी या देवतेचे क्षेत्र आहे. या मंदिरात दर्शनी भागी पूजा मूर्ती असून तळघरात दहा सोंडा व वीस हात असलेली मुख्य मूर्ती आहे. तिला ' महोत्कट ' किंवा ' महागणपती ' म्हणतात. ^{१४०}

महाराष्ट्राप्रमाणेच देशभरात अनेक गणेशस्थाने पहावयास मिळतात. त्यात दक्षिण भारतातील गणेशपूजा मोठ्या प्रमाणात पहावयास मिळते. काश्मिरमध्ये स्वयंभू गणेशाच्या मूर्ती अधिक प्रसिध्द आहेत. गुजरातमधील अनेक गणेश मंदिराची स्थापना मराठी मंडळींनी केलेली दिसते. ^{१४१} नवसारी जिल्ह्यातील सिसोद्रा येथे असलेले गणेशवड मंदिर प्रसिध्द असून तेथील गणपती वडाच्या झाडातून प्रकटला अशी आध्यायिका सांगितली जाते. विशेष म्हणजे या देवस्थानाला मुघल बादशाह औरंगजेब (१६१८-१७०७) याने इनाम ^{१४२} दिल्याचे उल्लेख आहेत. तो इनामजामा स्वहस्ते पुजाऱ्यांना लिहून देताना औरंगजेब म्हणतो, " वीस बीघे ^{१४३}पडीक पण लागवड करता येईल अशी करमुक्त जमीन त्या गावच्या शीवेवरची इनाम म्हणून देण्यात येत आहे. त्यायोगे जमिनीचे उत्पन्न विहीराच्या कुंडाच्या तसेच मठाच्या बांधकामाकरिता वापरण्यात येईल. आमच्या अमर सरकारच्या अमरत्वाकरीता तो पुजारी प्रार्थना करील." ^{१४४} श्री गणेश हा देव वैदिक व प्राचीन असून विघ्ननाशक आहे हे वेदशास्त्र संपन्न व विद्वत्त जनांनी सिध्द केले आहे. त्यामुळे गणपती देवतेवरील जनसामान्यांचा विश्वास दृढ झालेला आहे. देश-विदेशातील सर्व प्रांतांत असणाऱ्या गणेशमूर्ती व गणेश मंदिरे याची साक्ष देतात. ^{१४५}

गणपती उपासना विधी : मनुष्याचे मन दिवसेंदिवस निराधारपणाच्या व असहाय्यतेच्या भावनेने भारलेले असून दिवसेंदिवस मानवी जीवन अधिक दुःखमय आणि भयग्रस्त होऊ लागले आहे. अशा स्थितीत मानवी साह्य अपुरे पडते आणि मनुष्याला गरज भासते ती अंतर्द्रिय शक्तीच्या साहाय्याची आणि यातूनच मानवी मनाच्या शांतीसाठी, चित्तशुध्दीसाठी व कर्तृत्वाच्या दृष्टीने जीवनात श्रद्धेला महत्व प्राप्त होते. मनुष्य मन श्रद्धामय असल्यामुळे ज्या देवतेविषयी त्याच्या मनात श्रद्धा निर्माण होते अशा देवतेच्या उपासनेत त्याचे मन गढून जाते.^{१४६} उपासना हा शब्द उप + आसन असा बनला असून आपल्या इष्ट किंवा आराध्य देवतेच्या समीप पोहोचणे यास उपासना म्हणतात. पुराणात उपासनेला भक्तीचा प्राण मानले असून योग साधलेला तिचे अंग मानले आहे. जसे प्राणाविना शरीर नाही. तसेच भक्ती व योग यावाचून उपासना घडू शकत नाही.^{१४७} उपासनेचे मुख्य दोन भेद आहेत. एक सकाम^{१४८} व दुसरी निष्काम^{१४९} उपासना.

उपासनाविधी करीत असताना त्या देवतेला प्रिय असणाऱ्या वस्तूंचा वापर पूजेमध्ये केला जातो. कारण भारतीय संस्कृतीमध्ये धर्म, धार्मिक जीवन व पर्यावरण यांची सुंदर सांगड घातलेली दिसून येते. त्यामुळे उपासनेबरोबरच सण, उत्सव, नित्य नैमित्तिक पूजा-अर्चा व धार्मिक विधींमध्ये सुध्दा बहुतांशी वनस्पतीच्या पाने, फुले व फळांचा वापर केला जातो. निसर्गात वाढणाऱ्या या वनस्पतींमुळे सामाजिक स्वास्थ्य व आरोग्य यांचा सुरेख संगम साधला जातोच, परंतु अशा कित्येक वनस्पतींचा औषधी म्हणूनही उपयोग होतो. त्यामुळे कोणत्याही देवतेला पत्री वाहत असताना त्या वनस्पतीचे पूर्णतः औषधी गुण जाणून घेऊन व वेळप्रसंगी त्या ज्ञानाचा वापर करून जर ती पत्री ईश्वरचरणी वाहिली तर उपासनेचा हेतू सिध्दीस गेला असे वाटल्यावाचून राहणार नाही. श्री गणेशाला प्रिय असणाऱ्या काही वनस्पतींची माहिती व त्याचे औषधी गुणधर्म संशोधिकेने येथे थोडक्यात मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.^{१५०}

दुर्वा : दुः + अंतरकमी या शब्दापासून दुर्वा हा शब्द बनला असून दुः म्हणजे दूर असलेले

व अवम् म्हणजे जवळ आणते ते, म्हणजेच भक्तीपासून अलिप्त असणाऱ्या लोकांना गणेशाच्या चरणी लीन करते ती दुर्वा. गणपतीला वाहावयाच्या कोवळ्या दुर्वांना ' बालतृणम् ' म्हणतात. त्यांना ३, ५, ७ अशा विषम संख्यांच्या पात्या असतात. गणपतीला विशेष करून २१ दुर्वा वाहतात. २१ हा आकडा संख्या शास्त्रानुसार $२ + १ = ३$ असा आहे. ३ या आकड्याशी गणपती संबंधित आहे.^{१५१} दुर्वेचे नील व श्वेत दुर्वा असे दोन प्रकार पडत असून तिचा औषधी म्हणून उपयोगही आहे. उष्णतेमुळे नाकातून रक्त पडत असल्यास दुर्वा रस नाकात पिळतात. दुर्वेच्या मुळांचा रस व मध एकत्र करून दिल्यास उचकी थांबते. मस्तक रोग बरा करण्यासाठी दुर्वांच्या रसात तांदूळ वाटून त्याचा लेप मस्तकावर लावला जातो. दुर्वा ही वनस्पती गणपतीला तर प्रिय आहेच, परंतु तिचे औषधी गुणधर्मही अत्यंत महत्वाचे आहेत.^{१५२}

शमी : शमी याचा अर्थ सौम्य, शांत, स्तब्ध व स्थिर स्वभावाचा.^{१५३} शमी हा बाभूळ कुळातील काटेरी वृक्ष असून, कच्छच्या वाळवंटी प्रदेशात ' खेजडी ' या नावाने प्रसिध्द आहे. याची पाने बाभळीसारखी असतात. पण काटे लहान, शेंगा अरुंद आणि छोट्या असतात. याच्या सालीचा औषधी म्हणून दमा, कुष्ठरोगामध्ये उपयोग होतो. इमारतीसाठी लाकूड, सरपण गुरांना चारा म्हणूनही या वृक्षाचा वापर केला जातो.^{१५४}

मांदार : मांदार यास रुई असेही म्हंटले जाते. परंतु रुई व मांदार फुलांच्या व झाडाच्या रंगात फरक असतो. ही झाडे पांढरी, भुरकट असून रानात आपोआप उगवतात. पाने साधी, जाडसर व मोठी असून त्यात चीक असतो. फुले पांढरी व जांभळट रंगाची असतात. या वनस्पती सर्वत्र आढळतात. त्यातल्या त्यात कोरड्या प्रदेशात जास्त आढळत असून त्यांची उंची १ ते २ मी. असते. रक्तदोष, व्रण व त्वचारोग इत्यादीमध्ये या वनस्पतीचे अर्कचूर्ण वापरतात.^{१५५}

मोदक : ' मोद ' म्हणजे आनंद. ' क ' म्हणजे लहानसा भाग. मोदक म्हणजेच ' आनंदाचा लहानसा भाग '. मोदक हा ज्ञानाचे प्रतीक असल्याने त्यास ' ज्ञानमोदक ' असेही म्हणतात.

ज्ञान प्रथम थोडे आहे असे वाटते. (जसे मोदकाचे वरचे टोक) पण अभ्यास करू लागल्यावर समजते की, ज्ञानाची व्याप्ती फारच मोठी आहे. (जसे मोदकाचा खालचा भाग) मोदक जसा चवीला गोड लागतो. तसेच ज्ञानाच्या प्राप्तीने मन व चित्त प्रसन्न बनते.^{१५६}

या व्यतिरिक्त श्री गणेशाच्या उपासनेसाठी अनेक गणेश व्रते केली जातात. गणपतीच्या प्रत्येक महिन्यात येणाऱ्या चतुर्थीला अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. गाणपत्य उपासक अत्यंत श्रद्धेने व भक्तीने ही व्रते करून गणेशाची उपासना करताना दिसतात.

निष्कर्ष : श्री गणेशाची उपासना प्राचीन असून जगद्व्यापी आहे. ज्ञानातून जीवनाचा आनंद प्राप्त करून देणारे हे दैवत महाराष्ट्रात, भारतात आणि परदेशातही लोकप्रिय झाले आहे. तो सर्व मंगल मांगल्याचे प्रतीक असल्याने कोणत्याही शुभकार्याला प्रारंभ करण्यापूर्वी गणेशाला नम्रतापूर्वक वंदन केले जाते. इष्ट कार्याची सिध्दी प्राप्त करून देणाऱ्या सांगलीच्या गणेश मंदिराची उभारणी याच पार्श्वभूमीवर झालेली दिसून येते. या गणपती नावाचा व्युत्पत्ती व गणेश जन्मासंबंधी विविध कथा पुराणांमध्ये पहावयास मिळत असल्या तरी गणांचा प्रमुख म्हणून गणपती व शंकर पार्वतीचा पुत्र कार्तिकेयचा भाऊ असलेल्या गणेशाची व्युत्पत्ती पार्वतीच्या अंगाच्या मळापासून झाली. हीच कथा सर्वमान्य आहे. गणपतीचे प्राचीनत्व सिध्द करण्यासाठी अनेक विद्वानांनी आपली मते मांडली असली तरी एकच ठोस पुरावा ग्राह्य धरला जात नाही. गुप्तकालात (६ वे शतक) गाणपत्य संप्रदायाचा प्रसार होऊन यामध्ये सहा भेद पडले होते. या सहा भेदांची उपासना पध्दती भिन्न असली तरी गणपती हाच सृष्टीचा निर्माता आहे याबाबत त्यांचे एकमत होते. आज गाणपत्य संप्रदाय वैष्णव व शिव पंचाप्रमाणे फारसा प्रचारात असल्याचे दिसत नाही. परंतु सांप्रदायिक स्वरूपात नसली तरी, वैयक्तिक देवता स्वरूपात गणपतीची उपासना सर्व हिंदूमध्ये व अन्य जाती धर्मांमध्येही संपूर्ण भारतभर प्रचलित आहे.

संदर्भ सूची व तळटीपा

- १) गाडगीळ अमरेंद्र, श्री गणेशकोश, आवृत्ती - १ ली, पुणे, १९६८, पृ. १०८.
- २) हाल (इ.स. २०-२८) हा सातवाहन वंशातील सतरावा राजा असून तो विद्वान व कवी होता. त्याने ' गाथा सप्तशती ' नावाचे प्राचीन महाराष्ट्र भाषेतून लिहिलेले पुस्तक प्रसिद्ध आहे. त्यात ७०० श्लोक आहेत. (कुलकर्णी अ. रा. प्राचीन भारतीय संस्कृति आणि इतिहास, आवृत्ती - १ली, सोलापूर, १९६२, पृ. २९४)
- ३) चित्राव सिध्देश्वशास्त्री, भारतवर्षीय मध्ययुगीन चरित्रकोश, पुणे, १९३७, पृ. ६६७.
- ४) जोशी लक्ष्मणशास्त्री, (संपा.) मराठी विश्वकोश, खंड - ४ था, मुंबई, १९७६, पृ. ८०५
- ५) जोशी महादेवशास्त्री, (संपा.) भारतीय संस्कृतिकोश, खंड - २ रा, पुणे, १९६५, पृ. ७०६.
- ६) सत्व, रज, तम हे प्रकृतीचे तीन गुण आहेत. त्यांच्यामधून विश्वाची व्युत्पत्ती झाली असल्यामुळे हे तिन्ही गुण सर्व मनुष्य प्राणीमात्रांच्यामध्ये सहज स्वाभाविकपणे आढळून येतात. प्रत्येक वेळी एखादा गुण अन्य दोन गुणांना दाबून प्रबल होतो. रजोगुणाच्या प्रभावामुळे मनामध्ये विषयांचे अनेक संकल्प निर्माण होऊन मन बहिर्मुख होऊन विषयाभिमुख होते. तसेच राग, द्वेष, कामक्रोधादि विकार निर्माण होऊन मन अशुद्ध व कलुषित बनते. (जोशी प्र. न. आदर्श मराठी शब्दकोश, पुणे, १९६९, पृ. १०१६)
- ७) तमोगुणाच्या प्रभावामुळे बुध्दीवर अज्ञानाचे आवरण निर्माण होऊन सदसद्विवेक बुध्दीचा नाश होतो. मनामध्ये अविवेक निर्माण होऊन मोह, प्रमाद, अलस्य यांची वाढ होते. (कित्ता, पृ. ४९४)
- ८) पाणिनी (५ वे शतक) हे लौकिक संस्कृत भाषेचे सुविख्यात व्याकरणकार असून त्यांनी लिहिलेला ' अष्टाध्यायी ' हा ग्रंथ संस्कृत भाषेचा श्रेष्ठतम व्याकरण ग्रंथ मानला जातो. या ग्रंथात आठ अध्याय व बत्तीस पदे असून त्यामध्ये एकूण ३९९५ सूक्ते

- आहेत. (चित्राव सिध्देश्वर शास्त्री; भारतवर्षीय प्राचीन चरित्रकोश, खंड - १ ला, पुणे, १९६८, पृ. ५७२)
- ९) आठवले ज. बा. आठवले कं. जअध्यात्मशास्त्र : खंड -९ इ गणपती, मुंबई, १९९७, पृ. २
- १०) शेवडे सच्चिदानंद, बाप्पा मोरया, पुणे, २००४, पृ. १२.
- ११) शिवपुराण हे भगवान शिवाच्या कार्यांचे वर्णन करणारे अत्यंत महत्वाचे पुराण आहे. या पुराणाची श्लोकसंख्या चोवीस हजार असून यात सात संहिता आढळून येतात. या पुराणात भगवान शिवाशी संबंधित निरनिराळ्या कथा आल्या आहेत. (जोशी प्र.न., शिवपुराण, पुणे, १९८२, पृ. ६)
- १२) पोतदार हनुमानप्रसाद, (संपा.), शिवपुराण, खंड - १७ वा, पृ. २९३.
- १३) वामनपुराण हे दुसऱ्या, सहाव्या अथवा नवव्या शतकाच्या दरम्यान तयार झाले असावे असे मानतात. याच्या उपलब्ध प्रतीमध्ये ९५ अध्याय व ६ हजार श्लोकसंख्या आहे. याचा उत्तर भाग लुप्त झाला आहे. यात शैव, कालदमन, पाशुपत, कापालिक अशा चार शैव संप्रदायांचे वर्णन आले आहे. तसेच दैत्यांच्या कथा व शिवपार्वतीचे विस्तृत चरित्र आलेले आहे. (जोशी लक्ष्मणशास्त्री, संपा, खंड - ९ वा, मुंबई, १९८० पृ. ८५९)
- १४) मत्स्यपुराणाची निर्मिती इ. स. च्या दुसऱ्या ते चौथ्या शतकाच्या दरम्यान झाली असावी. या पुराणात २९१ अध्याय असून श्लोकसंख्या १४-१५ हजार आहे. यात पितृवंश, ऋषिवंश, राजवंश, राजधर्म, हिमालय, तीर्थे इत्यादी विषयांचे वर्णन आले आहे. (कित्ता. पृ ८६०)
- १५) स्कंदपुराणाची निर्मिती काल इ. स. सात ते नवव्या शतकादरम्यानची असून सर्व पुराणात आकाराने मोठ्या असलेल्या या पुराणाची श्लोकसंख्या एक्याऐंशी हजार आहे. हे पुराण सनत्कुमार, सूत, शंकर, वैष्णव, ब्रह्म व सौर अशा सहा संहितांमध्ये विभागले असून माहेश्वर, वैष्णव, ब्रह्म, काशी, रेवा, तापी व या सात खंडातील दुसरीही एक विभागणी आढळते. (कित्ता, पृ. ८६०)

- १६) जोशी नि. पु., भारतीय मूर्तीशास्त्र, पुणे, १९७९, पृ. २७२.
- १७) कित्ता, पृ. २७४.
- १८) कित्ता, पृ. २७३.
- १९) भविष्यपुराण हे प्राचीन असून त्याचा निर्मिती काल सहावे, सातवे अथवा दहावे शतक मानला जातो. या पुराणात भविष्यकालीन घटना व व्यक्तींची वर्णने करण्याची भूमिका घेतल्यामुळे यास भविष्यपुराण हे नाव मिळाले असावे. याची श्लोकसंख्या सुमारे चौदा हजार असून यात सुर्योपासना आली आहे. तसेच या पुराणातील घटना व राजवंशाची वर्णने ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्वाची मानली जातात. (जोशी लक्ष्मणशास्त्री, (संपा) खंड - ९ वा, उपरोक्त, पृ. ८५८)
- २०) या पुराणात ब्रह्मदेवाने पद्मातून म्हणजेच कमळातून विश्वनिर्मिती केल्याची कथा असल्यामुळे या पुराणास पद्म हे नाव प्राप्त झाले असावे. हे पुराण वैष्णवपुराणात अत्यंत महत्वाचे मानले जात असून या पुराणाचा काही भाग इ. स. पाचव्या शतकातील व त्याचा काही भाग या शतकाच्या पूर्वीचा मानला जातो. या पुराणाची श्लोकसंख्या पंचावन्न हजार असून याची विभागणी सृष्टी, भूमी, स्वर्ग, पाताळ व उत्तर अशा पाच खंडात केलेली आढळते. याचे ६२८ अध्याय असून त्यात पौराणिक देवता, नागसर्प, अप्सरा इत्यादी कथा व तीर्थमहात्म्ये याचे वर्णन आले आहे. (कित्ता, पृ. ८६०)
- २१) अग्निपुराणाचा रचनाकाळ इ. स. सातवे ते नवव्या शतकाच्या दरम्यानचा मानतात. हे विश्वकोषात्मक पुराण अग्नीने वसिष्ठांना कथन केल्यामुळे या पुराणास 'अग्निपुराण' हे नाव प्राप्त झाले. हे पुराण ३९३ अध्यायांचे असून यात रामायण व महाभारताचे सार, बुद्धावतारासह इतर अवतारांच्या कथा, व्याकरण, अलंकरण, योग, ज्योतिष, मंदिरे, मृत्या व धर्म इत्यादींची शास्त्रशुद्ध माहिती वर्णन केली आहे. (कित्ता पृ. ८५९)
- २२) गरुडाने विष्णुच्या सांगण्यावरून या पुराणाद्वारे वैष्णव तत्वांचे वर्णन केले. म्हणून या पुराणास 'गरुडपुराण' हे नाव प्राप्त झाले. या पुराणाची निर्मिती इ. स. सात ते दहा या शतकादरम्यान झाली असावी असे म्हंटले जाते. या पुराणात २६८ अध्याय

असून श्लोकसंख्या सात हजार आहे. याच्या पूर्वखंडात व्याकरण, छंद, साहित्य व वैधक इत्यादींची माहिती असल्यामुळे हे पुराण विश्वकोषात्मक बनले आहे. (कित्ता, पृ. ८६०)

२३) या पुराणाचा निर्मिती काळ सात ते आठ शतका दरम्यानचा मानतात. शिवाने अग्निर्लिंगात प्रवेश करून या पुराणाद्वारे मोक्षादीचे विवेचन केले. यामुळे या पुराणास 'लिंगपुराण' हे नाव प्राप्त झाले. या पुराणाचे अध्याय ५५ असून ११ हजार श्लोकसंख्या आहे. यात ब्रह्मांडरूपी लिंगाची व्युत्पत्ती, लिंगपूजा, शैवव्रते, शिवाचे अष्टावीस अवतार, काशीचे वर्णन व तंत्रविद्या इत्यादी विषयी माहिती दिली आहे. (कित्ता, पृ. ८५८)

२४) ब्रह्मदेवाने हे पुराण दक्षाला सांगितल्यामुळे यास ब्रह्मपुराण म्हंटले जाते. हे पुराण सर्व पुराणांच्या यादीत प्रथम गणले जात असल्यामुळे त्याला 'आदिपुराण' ही म्हंटले जाते. यात सुर्योपासना वर्णिलेली असल्यामुळे त्यास 'सौरपुराण' ही म्हणतात. या पुराणाची निर्मिती सातव्या व आठव्या शतकापूर्वीची मानतात. या पुराणात २४५ अध्याय व चौदा हजार श्लोकसंख्या असून यात ओरिसातील तीर्थक्षेत्रे, कृष्णचरित्र, वैदिक ग्रंथातील उपव्याख्याने व सांख्य तत्त्वज्ञान इत्यादी विषयांची वर्णने आली आहेत. (कित्ता, पृ. ८५८)

२५) गणेश पुराण हे केवळ गणेश देवतेविषयी माहिती असलेले स्वतंत्र मोठे पुराण असून त्याचे मुख्य दोन खंड आहेत. पहिला उपासना खंड व दुसरा क्रीडा खंड. उपासना खंडात गणेश महात्म्य, व्रतवैकल्ये, पूजा, अनुष्ठान आणि त्यासंबंधीच्या काही पौराणिक कथा दिलेल्या आहेत. क्रीडाखंडात गणेशाच्या चार युगातील (कृत, त्रेता, द्वापार व कलियुग) कथा, चार अवतारांच्या (महोत्कट, गुणेश, गणेश व धुम्रकेतू) कथा दिल्या आहेत. (अभ्यंकर शं. वा., (संपा), भक्तीकोश, खंड - ३ रा, आवृत्ती - १ ली, पुणे, २००१, पृ. ३८)

२६) मुद्गलपुराण हे गणेशाचे आध्यात्मिक स्वरूप वर्णन करणारे मुख्यतः रूपकात्मक पुराण आहे. गणेश देवतेच्या दृष्टीने या पुराणाचे महत्त्व अनन्य साधारण आहे. या पुराणाचे नाव महामुनी मुद्गल ऋषींच्या कार्य कर्तत्वावरून ठेवले गेले आहे. या

पुराणाच्या आठ खंडात गणेशाच्या आठ अवतारांची (वक्रतुंड, एकदंत, महोदर, गजानन, लंबोदर, विकट, विघ्नराज व धुम्रवर्ण) कथानके विस्ताराने आलेली आहेत. नऊ खंडात मिळून ४२८ अध्यायांचे व एकूण २३ हजार श्लोकसंख्या असणारे हे पुराण आकारानेही मोठे आहे. (कित्ता, पृ. ३९)

- २७) भागवत म्हणजे भगवान. प्राचीनकाळी व्यासांनी भागवताची रचना करून त्यामध्ये श्रीकृष्णाचे गुणगान गायिले आहे. परंतु गणेश भागवत पुराणात श्रीकृष्णा ऐवजी श्री गणेशाचे गुणगान केले आहे. एवढाच मुलभूत फरक भागवत व गणेश भागवत पुराणांमध्ये जाणवतो. (अभ्यंकर शं. वा. भारतीय उपासना, भक्तिकोश, पुणे, २००३, पृ. २१)
- २८) कृतयुग हे चार युगांपैकी पहिले युग मानले जाते. (कुलकर्णी कृ. पां., मराठी व्युत्पत्ती कोश, आवृत्ती - २ री, पुणे, १९६४, पृ. ४२०)
- २९) आठवले ज. बा., आठवले कुं, ज., उपरोक्त, पृ. १९.
- ३०) चार युगांपैकी दुसरे युग त्रेतायुग होय. (कुलकर्णी कृ. पां., उपरोक्त, पृ ५५४)
- ३१) भाद्रपद शुद्ध चतुर्थीला गणेश चतुर्थी म्हणतात. चतुर्थी म्हणजे जागृती. यादिवशी गणपतीची मातीची मूर्ती घरी आणून तिची प्रतिष्ठापना करतात, तोच गणपती उत्सव होय. हा उत्सव दीड, पाच, सात, नऊ, अकरा दिवस असा साजरा करतात. नंतर ती मूर्ती जलाशयात विसर्जन करून उत्सवाची सांगता करतात. (खोले गं. शं; भारतीय तीर्थक्षेत्रे, पुणे, १९८५, पृ २५०)
- ३२) शेवडे सच्चिदानंद, उपरोक्त, पृ. ६८
- ३३) चार युगांपैकी ८,६४,००० वर्षांचे तिसरे युग होय. (जोशी प्र. न., आदर्श मराठी शब्दकोश, उपरोक्त, पृ. ५५८)
- ३४) दांडेकर गो. नी., श्री गणेशपुराण, आवृत्ती - २ री, मुंबई, १९७९, पृ. क्रीडाखंड २६७
- ३५) कलियुग हे चार युगातील शेवटचे युग असून हा काळ कलहाचा व त्रासदायक मानला जातो. (जोशी प्र.न., उपरोक्त, पृ. १४१)
- ३६) गोयन्दका जयदयाल, श्री गणेश कल्याण अंक, गोरखपूर, १९७४, पृ. ४७८.

- ३७) जोशी महादेव शास्त्री, (संपा.) खंड - २ रा, उपरोक्त, पृ. ७०९.
- ३८) कित्ता, पृ. ७१०.
- ३९). जोशी म. य., श्री गणेश आणि गणेशोपासना, पुणे, पृ. २६०.
- ४०) पांडे प. मा., श्री गणेश अध्यात्म दर्शन, मुंबई, २००४, प. ४९४.
- ४१) कित्ता, पृ. ४९५.
- ४२) आठवले ज. बा., आठवले कुं. ज., उपरोक्त, पृ. १४
- ४३) कित्ता, पृ. १४.
- ४४) सर्व कर्ता परमेश्वर असून देह हा परमेश्वर रुप आहे ही भावना निर्माण होण्याच्या क्रियेला सगुण साकार म्हणतात.(दाते य. रा., (संपा) महाराष्ट्र शब्दकोश, विभाग - सातवा, पुणे, १९३८, पृ. १२३८)
- ४५) सत्व, रज, तम या त्रिगुणांच्या पलीकडचा आकाररहित परमात्मा त्यास निर्गुण निराकार असे म्हणतात. (कित्ता, पृ. ६४२)
- ४६) देसाई सी. ग., श्री गजानन दर्शन, पुणे, १९७६, पृ. ६४.
- ४७). कित्ता, पृ. ६७.
- ४८) जोशी महादेवशास्त्री, (संपा.) खंड - २ रा, उपरोक्त, पृ. ७१०.
- ४९) जोशी लक्ष्मणशास्त्री, (संपा) खंड - ४ था, उपरोक्त, पृ. ८०६.
- ५०) स्वयंभू म्हणजे मूळचा किंवा स्वतः उत्पन्न झालेला होय. (दाते य.रा. उपरोक्त, पृ. ३१६०)
- ५१) जोशी अमरेंद्र; उपरोक्त, पृ. ३०.
- ५२) राजवाडे वि. का. (१८६३ - १९२६) हे महाराष्ट्रातील अग्रगण्य इतिहास संशोधक होते. त्यांनी आपले सर्व जीवन इतिहास संशोधनासाठी वाहून घेतले होते. 'मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने' ग्रंथावलीचे २२ खंड त्यांनी प्रकाशित केले. याशिवाय विश्ववृत्त, ग्रंथमाला, सरस्वती मंदिर व प्राचीप्रभा इत्यादी नियतकालिकामधून त्यांनी स्फुट लेखन केले. (जोशी महादेवशास्त्री, (संपा) उपरोक्त, खंड -९ वा, पृ. ७७८-७७९)

- ५३) जोशी म. य., उपरोक्त, पृ. ८७.
- ५४) जोशी महादेवशास्त्री, उपरोक्त, पृ. ७०६.
- ५५) डॉ. रा. गो. भांडारकर (१८३७-१९२५) हे प्राच्यविद्यासंशोधक, संस्कृतचे गाढे विद्वाने, भाषा शास्त्रज्ञ, धर्म सुधारक व समाज सुधारक म्हणून ओळखले जातात. त्यांनी आपल्या “ वैष्णवनिझम आणि शैवनिझम ” (Vaishnavism and Shaivism) (१९३०) या आपल्या ग्रंथातून गणपतीच प्राचीनतेविषयी संदर्भ दिले आहेत. या व्यतिरिक्त ‘ अर्ली हिस्टरी ऑफ डेक्कन (Early History of Deccan) ((१८८४) द पीप इन टू द अर्ली हिस्टरी ऑफ इंडिया (The Peep In To The Early History of India) (१९२०) ‘ कलेक्टेड वर्क्स ऑफ श्री. आर. जी. भांडारकर (Collected works of Shti R. G. Bhandharkar) (१९३३) अशी त्यांची ग्रंथसंपदा दिसून येते. (कामत श्री. पां., मराठी विश्वचरित्र कोश, खंड - १ ला, आवृत्ती - १ ली, गोवा, २०००, पृ ५३३)
- ५६) प्राचीन काळी राजे व इतर उच्च अधिकारी आपल्या आज्ञा शिलांवर म्हणजे दगडांवर कोरून ठेवीत असत. त्यास कोरीव लेख असे म्हणतात.
(कुलकर्णी अ. रा., उपरोक्त, पृ. ८)
- ५७) अप्रबुध्द, पुरुषार्थ श्री गणेशांक, वर्ष १३ वे, अंक २ रा, १९३६, पृ. १५५.
- ५८) वा. वि. मिराशी (१८९३-१९८५) हे महाराष्ट्रातील प्राचीन भारतीय इतिहासाचे संशोधक, संस्कृत वाडमयाचे समीक्षक होते. त्यांचे अडतीस संशोधनपर संच व चारशेहून अधिक शोधनिबंध प्रकाशित झाले आहेत. ब्रिटीश शासनाने त्यांना १९४१ मध्ये ‘महामोपाध्याय’ या उपाधीने विभूषित केले. त्यांचा पुराभिलेखासंबंधीचा पहिला शोधनिबंध ‘ एमिग्राफिया इंडिका ’ (१९३१) मध्ये प्रसिध्द झाला. त्यानंतर ‘ कलचुरी नृपति आणि त्यांचा काल ’ (१९५६), ‘वाकाटक नृपति आणि त्यांचा काल’ (१९५७), ‘ शिलाहार राजवंशाचा इतिहास आणि कोरीव लेख ’ (१९७४), ‘सातवाहन आणि पश्चिमी क्षेत्र यांचा इतिहास आणि कोरीव लेख ’ (१७७९) हे चार अभ्यासपूर्ण संशोधनात्मक ग्रंथ त्यांनी लिहिले. (कामत श्री. पां., उपरोक्त, पृ. ४५४)

- ५९) वराहमिहिर (४९०-५८७) हा चंद्रगुप्त विक्रमादित्याच्या (३८०-४१३) दरबारातील नऊ रत्नांपैकी एक होता. आर्यभट्टानंतर (इ.स. ५ वे शतक) दुसरा नामांकित ज्योतिषी हाच होऊन गेला. त्याने 'पंचसिध्दान्तिका', 'बृहत्ज्यातक', 'लघुज्यातक', 'योगयात्रा', 'समाससंहिता' असे ग्रंथ लिहिले. फलज्योतिष शास्त्रावरील त्याचा 'बृहत्संहिता' हा ग्रंथ श्रेष्ठ मानला जातो. आकाशातील नक्षत्रांचा मानवी जीवनावर काय परिणाम होतो याचा विचार करणारे शास्त्र म्हणजे 'फलज्योतिष' होय. त्याच्या बृहत्संहिता व लघुज्यातक या ग्रंथांचे रबीत भाषांतर अल्बेरुणी (११ वे शतक) याने केले. (कुलकर्णी अ. रा., उपरोक्त, पृ. ८३)
- ६०) अमरसिंह (४००-४५०) हा चंद्रगुप्त विक्रमादित्याच्या सभेतील पंडीत रत्नांपैकी तिसरा होता, असे एका प्रसिध्द श्लोकावरून समजले जाते. याच्या नावापुढे सिंह हे उपपद असल्याने हा क्षत्रिय असल्याचे समजतात. त्याने लिहिलेला 'अमरकोष' प्राचीन काळातील आद्यकोष मानला जातो. (कित्ता, प. ७८)
- ६१) जोशी म. य., उपरोक्त, पृ. ८७.
- ६२) चंद्रगुप्त विक्रमादित्य (३८०-४१३) हा गुप्त घराण्यातील एक महान, पराक्रमी आणि कर्तृत्ववान राजकर्मा होता. त्याने शक राज्यावर विजय मिळविल्यामुळे 'विक्रमादित्य' ही उपाधी आपल्या नावापुढे लावून घेतली होती. विक्रमादित्याच्या दरबारी मोठमोठे नऊ विद्वान होते. त्यात कालिदास, अमरसिंह, विशाखादत्त, वराहमिहिर, बरुची, क्षपणक, धन्वंतरी, शकू व वेतालभट्ट हे सर्व विद्वान त्याच्या दरबाराची शान होती. (मार्डीकर मदन, प्राचीन भारताचा इतिहास, आवृत्ती - १ ली, औरंगाबाद, १९९७, पृ. १३९, १४०)
- ६३) शैव म्हणजे भगवान शंकराची भक्ती करणारा धार्मिक पंथ. इ. स. सहाव्या शतकाच्या सुमारास दक्षिणेस या पंथाचा बराच प्रसार झाला होता. शैव पंथियांची तत्वे न्याय व सौम्य स्वरूपाची आहेत. या पंथात लिंगपूजा व नंदीपूजा यांना विशेष स्थान दिले जाते. या पंथातील 'लिंगायत पंथ' हा प्रमुख उपपंथ असून या पंथांच्या साधूनांना 'नायनार' तर त्यांच्या धर्मग्रंथाना 'आगम' म्हणतात. या पंथात शाश्वत

शांतीसाठी संधीप्रकाशात पूजा-अर्चा, जप केले जातात. (देशमुख मा. म. प्राचीन भारताचा इतिहास, आवृत्ती - ३ री, नागपूर, १९९८, पृ. २१०)

- ६४) देशपांडे अ. य; पुरुषार्थ, गणेश विशेषांक, उपरोक्त, पृ. १७६.
- ६५) राखालदास बॅनर्जी (१८८२-१९३०) हे सुप्रसिध्द शिलालेखतज्ज्ञ म्हणून ओळखले जातात. तीन हजार वर्षापूर्वीच्या हिंदी संस्कृतीचा परिचय करून देणाऱ्या सिंधू तीरावरील मोहेंजदडोचे पूर्व संशोधन व उत्खनन यांचे सर्व श्रेय बॅनर्जींना दिले जाते. ' बंगालचा इतिहास ' व ' ओरिसाचा इतिहास ' हे त्यांचे प्रमुख ग्रंथ आहेत. (चित्राव सिध्देश्वरशास्त्री, उपरोक्त, पृ. ४४९)
- ६६) कापडिया भरत, (संपा.) चित्रलेखा गणेशोत्सव विशेषांक, मुंबई, २००४, पृ. ३२-३३
- ६७) ऋग्वेद हा चार वेदांपैकी सर्वात प्राचीन वेद होय. ऋग्वेद हा शब्द ऋक + वेद या दोन शब्दांपासून तयार झाला आहे. ऋक म्हणजे प्रमाणबध्द शब्दांची काव्यरचना आणि वेद म्हणजे ज्ञान. त्यामुळे प्रमाणबध्द शब्दांच्या काव्यरचनेमध्ये बध्द असलेले ज्ञान म्हणजे ऋग्वेद होय. या ग्रंथामध्ये १०२८ सुक्ते असून दहा मंडलात त्याची विभागणी केली आहे. भारताचा सांस्कृतिक इतिहास जाणून घेण्यास ऋग्वेद हे एक अत्यंत महत्वाचे साधन आहे. हिंदू धर्माची उत्क्रांती, प्राचीन भारतातील सामाजिक, आर्थिक जीवनाचे दर्शन ऋग्वेदातील ऋचांमधून घडते. त्यामुळे ऋग्वेदास ' ज्ञानभांडार ' असे म्हंटले जाते. (कुलकर्णी अ. रा., उपरोक्त, पृ. ३१)
- ६८) मंडल म्हणजे वर्तुळ, वलय, घेर, परिघ किंवा भोवतालचा प्रदेश. (जोशी प्र. न., आदर्श मराठी शब्दकोश, उपरोक्त, पृ. ९१४)
- ६९) ऋचा म्हणजे ऋग्वेद सुक्तातील एक मंत्र किंवा श्लोक. (कित्ता, पृ. १९०)
- ७०) बृहस्पती हा नऊ ग्रहांपैकी पाचवा ग्रह होय. (कुलकर्णी कृ. पां., उपरोक्त, पृ. ८५२)
- ७१) श्री. भारद्वाज; (संपा.) श्री गणपतीचे पूर्वीचे स्वरूप, अभिनव साहित्यमाला, पत्रक ३६ वे. पृ. १७.
- ७२) गृत्समद शौनक हा इंद्रपुत्र होय. तो क्षत्रिय होता पण आपण ब्राह्मण व्हावे, अशी तळमळ त्याच्या अंतःकरणात निर्माण झाल्याने त्याने घोर तपश्चर्या करून गृत्समद

हा शौनक ब्रह्मर्षि झाला. त्यांनी ' गणाना त्वां गणपती हवामहे ' या मंत्राचे अनुष्ठान करून गणपतीला प्रसन्न करून घेतले. पुष्पक क्षेत्रात त्यांनी वरद विनायकाची स्थापना केली. तेथून गृत्समद हे गाणपत्य संप्रदायाचे प्रवर्तक मानले जाऊ लागले.

(जोशी महादेवशास्त्री., (संपा.) उपरोक्त, खंड - ३ रा पृ. - १००)

- ७३) कापडिया भरत., उपरोक्त, पृ. - ३४.
- ७४) संहिता म्हणजे ग्रंथांची एकत्रित रचना किंवा शास्त्रादिकांचे मूळ ग्रंथ. वैदिक वाडमयात ऋग्वेदसंहिता ही सर्वात जुनी आणि महत्त्वाची मानली जाते. (वर्णेकर श्री. भा., भारतीय धर्म व तत्वज्ञान, आवृत्ती - १ ली, पुणे, १९७५, पृ. १२७८)
- ७५) वायुने हे पुराण कथन केले असल्यामुळे त्यास वायुपुराण असे म्हणतात व हे पुराण सर्वात जुने आहे, असे डॉ. गो. भांडारकार (१८३७-१९२५) यांचे मत असून याचा काळ इ. स. ३०० मानला आहे. या पुराणात ११२ अध्याय असून ११ हजार श्लोकसंख्या आहे. हे पुराण भौगोलिक वर्णनासाठी प्रसिध्द मानले जाते. (जोशी लक्ष्मणशास्त्री, (संपा.) उपरोक्त, खंड ९ वी, पृ.- ८५८)
- ७६) जोशी लक्ष्मणशास्त्री, (संपा.) उपरोक्त, खंड - ४ था, पृ. ८०९.
- ७७) वेद हे जगातील अत्यंत प्राचीन वाडमय असून ते भारतीयांचे पवित्र आद्य धर्मग्रंथ आहेत. (जोशी प्र. न., उपरोक्त, पृ. - ११७६)
- ७८) उपनिषद हा शब्द उप (जवळ), + नि (वर), + सद (बसणे) असा तयार झाला असून अत्यंत शुध्द भावनने गुरुजवळ बसून शिष्य जी विद्या ग्रहण करतो त्या भक्तियुक्त ब्रह्मविद्येला ' उपनिषद ' म्हणतात. (अभ्यंकर शं. वा. भारतीय उपासना, खंड - ४ था, आवृत्ती - १ ली, पुणे, २००३)
- ७९) प्राचीन इतिहास व चरित्रपर काव्यग्रंथांना पुराण म्हणतात. पुराणांमध्ये महाकाव्यांपासून बौध्दधर्माच्या उदयापर्यंतच्या काळाचा इतिहास समजण्यास मदत होते. तसेच हिंदूधर्म, राजाची राजवंशावळी, धर्मविधी, मूर्तिपूजा, धर्माचार, व्रतवैकल्ये व धर्मभावना यांचेही विवेचन पुराणामध्ये पहावयास मिळते. (भिडे व वाळिंबे, सरस्वती शब्दकोश, आवृत्ती- २ री, पुणे, १९६९, पृ.३१२)

- ८०) मानवी जीवनाचे आचार विचार, व्यवहार आणि प्रायश्चित यांचे निश्चित नियम सांगणारे ग्रंथ म्हणजे स्मृती होत. (अभ्यंकर शं. वा., खंड - ४ था, पृ. २२)
- ८१) याज्ञवल्क्य हा वैशंपायनाचा शिष्य असल्याचे उल्लेख महाभारत व भागवत ग्रंथात मिळतात. याज्ञवल्क्य याने लिहिलेल्या याज्ञवल्क्य स्मृतीत (इ. स. ८ वे शतक) गणेशाचे स्तवन आहे. या स्मृतीत म्हंटले आहे, “ ब्रह्मा व रुद्र यांनी विनायकाला गणाधिपती बनविले. सृष्टीच्या प्रारंभी क्रियेबरोबर प्रतिक्रिया उत्पन्न करण्यासाठी व प्रवृत्तीमार्गात विशेष उत्तेजना व प्रेरणा निर्माण करण्यासाठी गणांची निर्मिती झाली व त्यांच्यावर स्वामित्व करण्यासाठी परब्रह्मस्वरूप महागणाधिपतीने विनायक नामक अवतार धारण केला. (अभ्यंकर शं. वा., भक्तिकोश, खंड - ३ रा, पृ ३१)
- ८२) प्राचीन भारताच्या दोन हजार वर्षापूर्वी रचलेल्या पहिल्या दोन महाकाव्यात रामायणाचा प्रथम क्रमांक आहे व दुसरा महाभारताचा. संस्कृतमधील काव्याच्या अभिजात आकृतीबंधाचा पहिला व उत्कृष्ट नमुना म्हणजे वाल्मिकी रामायण होय. वाल्मिकी रामायणाचे बालकांड (७७ अध्याय) अयोध्याकांड (१७७ अध्याय), अरण्यकांड (७५ अध्याय), किष्किंधाकांड (६७ अध्याय), सुंदरकांड (६८ अध्याय) आणि युध्दकांड (१२८ अध्याय) असे सात भाग आहेत आणि याची श्लोकसंख्या चोवीस सदस्य आहे. (जोशी महादेवशास्त्री, (संपा.) उपरोक्त, खंड - १३ वा, पृ.१५०)
- ८३) संस्कृत भाषेतील दोन अतिप्राचीन महाकाव्यांपैकीचे एक महाकाव्य कृष्णद्वैपायन व्यासांचे महाभारत हे होय. सध्या उपलब्ध असलेल्या सर्व पाठावृत्यांमधील महाभारताचे एकूण १८ विभाग आहेत. भरत या मानववंशीय नावाचा उल्लेख ऋग्वेदामध्ये अनेक ठिकाणी येतो. तसेच दुष्यंत - शकुंतला यांचा पुत्र भरत सम्राट झाला. तेव्हा त्याच्या वंशास भरत ही संज्ञा प्राप्त झाली. या भरताच्या कुलात जन्मलेल्या कुरु राजाचे हस्तिनापूर येथील वंशज म्हणजे कौरव पांडव व या वीरांची वीरगाथा म्हणजे महाभारताचा गाभा होय. (जोशी लक्ष्मणशास्त्री, (संपा.) उपरोक्त, खंड - १२ वा, पृ. १४०५-१४०७)
- ८४) महाकाव्य म्हणजे मोठ्या काव्याचा किंवा कवितेचा एक प्रकार. मराठी काव्य विचारातील महाकाव्य या संज्ञेत संस्कृत पंचमहाकाव्ये व इंग्रजी ‘ एपिक ’ या संकल्पनांचा निर्देश होतो. रामायण व महाभारत यांचा उल्लेख महाकाव्य म्हणून

केला जातो. महाकाव्य हे प्रदीर्घ व वस्तुनिष्ठ दृष्टीने केलेले कथानिवेदन असते.
(कित्ता, पृ. १३८९)

- ८५) रामायण या महाकाव्याची निर्मिती वाल्मिकी ऋषींनी केली होती. प्राचीन काळी निर्माण झालेल्या या महाकाव्यास आजही जनमानसात आदराचे स्थान आहे.
(अभ्यंकर शं. वा., उपरोक्त, पृ १३)
- ८६) व्यास हे पराशर ऋषींचे पुत्र असून त्यांची तपश्चर्या खूप महान होती. व्यासांची प्रतिभा आणि कर्तृत्व एवढे श्रेष्ठ होते की त्यांनी भगवान श्री गणेशाला महाभारत लिहून घेण्यासाठी साद घातली आणि गणेशाने अजिबात न थांबता सलग लिखाण करण्याच्या अटीवर लिखाण करण्याचे मान्य केले. परंतु व्यास ही मोठे महाचतुर व बुध्दीमान. त्यांनीही गणेशाला अट घातली की ते जे अक्षर लिहिणार ते समजावून घेऊन लिहावयाचे. यामधूनच ८८०० कूट श्लोकांची निर्मिती महाभारतांमध्ये दिसून येते. (कित्ता, पृ. १४)
- ८७) अभ्यंकर शं. वा. श्री गणपती अथर्वशीर्ष, आवृत्ती- १ ली, पुणे, २०००, पृ. १३, १४.
- ८८) अप्रबुध्द , पुरुषार्थ, गणपती विशेषांक, उपरोक्त, पृ. १२.
- ८९) अभ्यंकर रां. वा., उपरोक्त, पृ. ३४.
- ९०) उपासक म्हणजे ईश्वराची पूजा, भक्ती करणारा. (दाते य. रा., उपरोक्त, पृ. ४०४)
- ९१) उपास्य म्हणजे ज्याची उपासना करावयाची आहे ती देवता. (कित्ता, पृ. ४०५)
- ९२) विशिष्ट मार्गाचा अवलंब करणाऱ्या पंथास संप्रदाय म्हणतात. (जोशी प्र. न., आदर्श मराठी शब्दकोश, पृ. १२७८)
- ९३) उपासना या शब्दाचा विग्रह उप (जवळ) + आसू (बसणे) असा होत असून उपासना म्हणजे परमेश्वराजवळ बसून एकाग्र चित्ताने त्याचे मनन करणे.
(भिडे व वाळिंबे, उपरोक्त, पृ. २२०)
- ९४) जोशी लक्ष्मणशास्त्री., (संपा.) उपरोक्त, खंड - ४ था, पृ. ८०६.
- ९५) ईश्वरप्राप्तीचा मार्ग अनुसरणाऱ्यांना व विशिष्ट धार्मिक संप्रदायास पंथ म्हणतात.
(जोशी प्र. न., आदर्श मराठी शब्दकोष, उपरोक्त, पृ. ६७३)

- ९६) सृष्टीच्या निर्मात्यास जगत्कर्ता म्हणतात. ब्रह्मदेव जगत्कर्ता या नावाने ओळखला जातो. (कित्ता, पृ. ३४३)
- ९७) जोशी महादेवशास्त्री, (संपा.) उपरोक्त, खंड - २ रा, पृ. ७०९.
- ९८) ऋग्वेदी, आर्यांच्या सणांचा प्राचीन व अर्वाचीन इतिहास. (मुंबई १९१६, पृ. २६८)
- ९९) हेरंब हे गणेशाचेच एक नाव आहे. गणपतीच्या या स्वरूपाची साधना प्राचीन काळापासून प्रचलित आहे. ही साधना मानवाला सर्व प्रकारच्या आपत्तींपासून मुक्त करून ऐश्वर्य प्रदान करणारी आहे. या साधनेचा पूजाविधी हा एकाग्रतेने, मनोभावे आणि पूर्ण शुध्दतेसह केल्यास नक्कीच चांगल्या अनुभवाची प्राप्ती होते.
(पंचिंद्रे श्री. ग.(उप संपा.) पुढारी विशेषांक, श्री गणेश महिमा, २००१, पृ. २०)
- १००) जोशी लक्ष्मणशास्त्री, (संपा.) उपरोक्त, खंड - ४ था, पृ. ९६२.
- १०१) बाबर सरोजिनी, (संपा.) श्रावण - भाद्रपद, आवृत्ती १ ली, पुणे, १९८५, पृ. ६९०.
- १०२) जोशी लक्ष्मणशास्त्री, उपरोक्त, पृ. ९६२.
- १०३) बोटाच्या आकाराएवढे परिमाण असलेले म्हणजे अंगुष्ठमात्र होय. (ठकार वि. शं. पर्याय शब्दकोश, आवृत्ती २ री, पुणे, २००१, पृ. ८)
- १०४) मातृ म्हणजे प्रपंचाच्या सृष्टीला कारणीभूत असलेली आई. तिची विभिन्न लक्षणे आणि शक्ती यांना मातृका असे नाव देऊन एकेकीला विशिष्ट रूप देण्याची पध्दती प्राचीन आहे. निरनिराळ्या देवतांच्या शक्ती या मातृकाच होत असे मानले जाते. ब्रह्मणी, वैष्णवी, चामुंडा, इंद्राणी, वराही, कौमारी व माहेश्वरी या सप्त मातृका आहेत. गणपती व सप्त मातृकांचा संबंध फार प्राचीन मानला जातो. यांच्या मूर्ती जेथे असतील तेथे गणेशाची मूर्ती असलीच पाहिजे. असा नियमच आहे. (गाडगीळ अमरेंद्र, उपरोक्त, पृ. ९)
- १०५) सिध्दी व बुध्दी या ब्रह्मदेवाच्या मुली असून या दोघी गणपतीच्या पत्नी असल्याचे मानले जाते. सिध्दी म्हणजे काम पूर्ण होणे व ते पूर्ण होण्यासाठी बुध्दीची आवश्यकता असते. सिध्दीपासून ' लक्ष्य ' व बुध्दीपासून ' लाभ ' असे दोन पुत्र गणपतीला

झाल्याचे सांगतात. कार्य हेच लक्ष्य असते व ते पूर्ण साधले म्हणजे त्यापासून लाभ होतोच. (शेवडे सच्चिदानंद, उपरोक्त, पृ. ५२)

१०६) सरस्वती स्वरूपानंद, श्री गणपती अथर्वशीर्षम्, आवृत्ती - १ ली, फुलगाव, १९९१, पृ. ८५.

१०७) अभ्यंकर शं. वा., उपरोक्त, पृ. ३३.

१०८) कित्ता, पृ. ३४.

१०९) सरस्वती स्वरूपानंद, उपरोक्त, पृ. ९६.

११०) बाबर सरोजिनी, उपरोक्त, पृ. १७.

१११) सरस्वती स्वरूपानंद, उपरोक्त पृ. ८७.

११२) देशपांडे प्र. न., (संपा.) संशोधक नियतकालिक, वर्ष ७१ वे, अंक ४ था, डिसें. २००३, पृ. १६.

११३) कित्ता, पृ. १७.

११४) अभ्यंकर शं. वा., उपरोक्त, पृ. ४६.

११५) विशिष्ट अशी कुलदेवता, पूजनीय देवता अथवा उपास्य देवतेस आराध्य देवता म्हणतात. (दाते य. रा. उपरोक्त, पृ. २७३)

११६) तरुण भारत, गणेश दैवत विशेषांक, अंक - २ रा, १९८६, पृ. ५४.

११७) शेवडे सच्चिदानंद उपरोक्त, पृ. ५६.

११८) ओम गणेश मंडळ, सार्वजनिक गणपती ट्रस्ट, वार्षिक अहवाल, २०००, पृ. ३८.

११९) पंच + आयतन. पंच म्हणजे पाच आणि आयतन म्हणजे स्थान किंवा आसन. इ.स. सहाव्या शतकात शैव, वैष्णव, गाणपत्य, शाक्त व सौर असे निरनिराळे संप्रदाय उदयास आले. त्यामुळे प्रत्येक संप्रदायाच्या उपासकाला आपले दैवत श्रेष्ठ व दुसऱ्याचे कनिष्ठ वाटू लागले. यामुळे आद्य शंकराचार्यांनी (७८८-८२०) अंतर्गत मतभेदाला तीव्र स्वरूप येऊन आपआपसात फूट पडू नये म्हणून पंचायतन पूजेचा प्रघात रुढ केला. यामध्ये उपासकाला आपली उपास्य देवता केंद्रस्थानी स्थापन करून इतर

चार देवतांची बाजूला स्थापना करता येत असे. हा नियमच शंकराचार्यांनी घालून दिला होता. त्यामुळे पंचायतन पध्दतीची बरीच मंदिरे पहावयास मिळतात. (सरदार गं. बा., महाराष्ट्र जीवन परंपरा, प्रगती आणि समस्या, खंड - १ ला, आवृत्ती - १ ली, पुणे, १९६०, पृ. १४०)

१२०) शेवडे सच्चिदानंद, उपरोक्त, पृ. ५५.

१२१) गाडगीळ अमरेंद्र, उपरोक्त, पृ. १७.

१२२) ज्ञानेश्वर हे विठ्ठलाचे परम भक्त होते. त्यांनी वयाच्या पंधराव्या वर्षी 'ज्ञानेश्वरी' या ग्रंथाची निर्मिती केली होती. तसेच 'गीता' या संस्कृत ग्रंथातील अर्थ मराठीत अनुवादित केला. "देवाचे स्मरण करून प्रत्येक काम करावे असा उपदेश ते लोकांना करीत. देवाच्या भक्तीचा प्रसार करण्याचे आपले कार्य पूर्णत्वास गेले आहे हे पाहून त्यांनी वयाच्या एकविसाव्या वर्षी आळंदी येथे समाधी घेतली. (बापट व्यं. ग; माळी ग. द; थोरांचा परिचय, पुणे, १९५५, पृ. ४८)

१२३) नामदेव हे भागवत धर्माचे आद्य प्रवर्तक संत, प्रचारक, कवि असून ते सगुणोपासना प्रधान होते. सन १२९१ मध्ये त्यांच्या वयाच्या २१ व्या वर्षी ते ज्ञानेश्वरांच्या संत मंडळीत सामील झाले. ठिकठिकाणच्या यात्रा करीत असताना त्यांनी अनेक वसाहती स्थापन करण्याचे कार्य केले. प्रवासात कीर्तन करण्याचे काम नामदेवांकडे सोपविले होते. त्यांच्या अभंगापासून तुकोबासारख्या संतांना स्फूर्ती मिळाली होती. त्यांचे अभंग म्हणजे लोकांना अधिकारी वाणीने उपदेशामृत पाजण्याच्या हेतूने नव्हते तर त्यामध्ये हळूवारपणे कानउघाडणी करण्यासाठी प्रेमळ अमृताचे मधुतुषार त्यात अनुभवास येत. (चित्राव सिध्देश्वरशास्त्री; उपरोक्त, पृ. ४८८)

१२४) संत एकनाथ हे महाराष्ट्रातील थोर संत असून ते विठ्ठलाचे परम भक्त होते. त्यांनी आपल्या जीवनामध्ये सुंदर ग्रंथाची निर्मिती केली होती. या ग्रंथापैकी 'एकनाथी भागवत' हा महत्वाचा ग्रंथ आहे. याशिवाय त्यांनी भारुडे, अभंग व कवनांची निर्मिती केली होती. ज्ञानेश्वर, एकनाथ व तुकाराम यांनी भागवतधर्माचा पुरस्कार केला होता. परंतु एकनाथांनी या संप्रदायाचा प्रचार तत्परतेने व सामंजस्याने केला

होता. ज्ञानेश्वरांची समाधी शोधून काढून तिचा जीर्णोध्दारही त्यांनीच केला होता.
(कित्ता, पृ. १७४)

१२५) तुकाराम हे महाराष्ट्रातील थोर संत होते. प्रपंचामध्ये झालेल्या अनेक अडचणींमुळे त्यांची दृष्टी परमार्थाकडे वळली. त्यांनी विठोबाच्या मंदिराचा जीर्णोध्दार करून आपला सर्व काळ भागवतधर्मीय ग्रंथांच्या अध्ययनात, भजनात घालविला. त्यासाठी ते भंडारा डोंगरावर जाऊन राहिले. यांचे सुमारे सहा ते आठ हजार अभंग उपलब्ध असून श्लोक, पदे व ओव्याही आहेत. त्यांचे अभंग साध्या मराठीत असून त्यात भक्तीची परमोच्च स्थिती दृष्टीस पडते. या अभंगातून त्यांनी सामाजिक दोषांवर तडाखे ओढले आहेत. (कित्ता, पृ. ४३०)

१२६) डुम्बरे सदा., (संपा.) साप्ताहिक सकाळ, गणपती विशेषांक, पुणे, २००७, पृ. ४२.

१२७) महाराष्ट्रात नवे युग उत्पन्न करणारे सत्पुरुष म्हणून रामदासांची ओळख आहे. त्यांनी आपला शिष्य समुदाय वाढवून धर्मप्रचार व लोकजागृतीच्या कार्यास सुरुवात केली होती. त्यांनी मसूर या ठिकाणी मारुतीची व आंगापूरच्या डोहात सापडलेल्या श्रीरामाची चाफळ येथे स्थापना केली होती. 'श्रीराम जयराम जयजय राम' या तेरा अक्षरी मंत्राचा उपदेश त्यांनी शिष्यसमुदायात केला होता. त्यांनी निर्माण केलेल्या वाङ्मयात दासबोधाला सर्वोच्च स्थान आहे. हे अत्यंत विरक्त असून परमार्थ व व्यवहार याची सुरेख सांगड घालण्याचा प्रयत्न यांनी केला होता. (कित्ता पृ. ६९८)

१२८) जोशी म. य., उपरोक्त, पृ. १०५, १०६.

१२९) वर्मा प्रदिप, (संपा.) साप्ताहिक लोकप्रभा, गणेश विशेषांक, ९ सप्टेंबर २००५, पृ. ५६.

१३०) गाडगीळ अमरेंद्र, उपरोक्त, युगायुगातील स्थित्यंतरे, पृ १२.

१३१) कित्ता, पृ. २२.

१३२) कित्ता, पृ. २३

१३३) भावे वा. कृ., पेशवेकालीन महाराष्ट्र, आवृत्ती १ ली, पुणे, १९३५, पृ. २९१.

१३४) गाडगीळ अमरेंद्र; उपरोक्त, पृ. ६७.

- १३५) खोले गं. शं., उपरोक्त, पृ. १४६.
- १३६) कित्ता, पृ. १४८.
- १३७) शेवडे सच्चिदानंद, उपरोक्त, पृ. ३९
- १३८) गाडगीळ अमरेंद्र, उपरोक्त, पृ.
- १३९) ओक प्रमोद, पेशवे घराण्याचा इतिहास, पुणे, २००१, पृ.
- १४०) तरुण भारत, गणेश दैवत विशेषांक, उपरोक्त, पृ. ८७.
- १४१) ओम गणेश मंडळ, वार्षिक अहवाल, उपरोक्त, पृ. ३५.
- १४२) कोणत्याही अटीशिवाय वंशपरंपरेने दिलेली देणगी अथवा बक्षीस.(ठकार वि. शं.,
उपरोक्त, पृ. १०६)
- १४३) जमीन मोजण्याच्या परिमाणास बिघा म्हणतात. एक बिघा म्हणजे एक एकर होय.
(जोशी प्र. न. आदर्श मराठी शब्दकोश, पृ. ८३८)
- १४४) ओम गणेश मंडळ, वार्षिक अहवाल, उपरोक्त, पृ.३७.
- १४५) जोशी म. य; उपरोक्त, पृ. १८.
- १४६) मुळे मकरंद (संपा.) विवेक गणेश विशेषांक, भाग २ रा, १० सप्टेंबर २०००, पृ. १५.
- १४७) देशिंगकरण वि. श्री., व्रत - शिरोमणी, आवृत्ती १ ली, मिरज, १९७७, पृ. ७.
- १४८) विशिष्ट कार्याच्या पुर्तीसाठी केलेल्या उपासनेला सकाम उपासना म्हणतात.
(कित्ता, पृ. १०)
- १४९) प्रकृतीच्या बंधनातून मुक्तता म्हणजे मोक्ष आणि मोक्षाची प्राप्ती करून घेण्यासाठी
जी उपासना केली जाते त्या उपासनेला निष्काम उपासना म्हणतात.
- १५०) मुळे मकरंद (संपा.) उपरोक्त, पृ. १७.
- १५१) जोशी. म. य; उपरोक्त, पृ. ४७.
- १५२) जोशी महादेवशास्त्री, (संपा.) उपरोक्त, खंड ४ था, पृ. ४१६, ४१७.
- १५३) दाते य.रा. (संपा.) विभाग ६ वा, उपरोक्त, पृ. २९१३.

१५४) मुळे मकरंद (संपा.) उपरोक्त, पृ. १८.

१५५) कित्ता, पृ. २१.

१५६) पांडे प. मा., उपरोक्त, पृ. ४९४.